

დაქვეყნებულია

პროგრესული ქართული საზოგადოებრიობა მოითხოვდა სასამართლოს გაქართულებას და ნაფიც მსაჯულთა ინსტიტუტის შემოღებას, მაგრამ უშედეგოდ.

საქალაქო მმართველობის რეფორმა. რეფორმამდელ პერიოდში საქართველოს ქალაქებს ძირითადად პოლიცია განაგებდა. 1841 წლიდან თბილისისათვის გამოწვეული დაუშვეს, — ჩამოყალიბდა საზოგადოებრივი მმართველობა, თუმცა არჩეული ექვსხმოსნიანი სათათბირო ძველებურად ადმინისტრაციის კონტროლს ექვემდებარებოდა. ქალაქის შემოსავლების დიდი ნაწილი ასევე ჯარისა და პოლიციის საჭიროებას ხმარდებოდა.

1865 წლის ამქართა ცნობილი აჯანყების შემდეგ ხელისუფლებამ შეცვალა თბილისის მართვა-გამგეობის მოქმედი წესი. განხორციელებული ნაწილობრივი რეფორმით, მოსახლეობის შეძლებულ ფენებს უფლება მიეცათ, აერჩიათ ასი კაცისაგან შემდგარი საქალაქო კრება ქალაქის თავის წინამძღოლობით ახლად ფუნდგებული, მაგრამ ეკონომიკურად მოღონიერებული ბურჟუაზია მოითხოვდა თვითმმართველობის გაფართოებას და მის გაგრცელებას სხვა ქალაქებზეც.

1870 წელს იმპერატორმა ხელი მოაწერა საქალაქო მმართველობის ახალ დებულებას, რომლის საფუძველზე, იმპერიის დიდ და საშუალო ქალაქებს თვითმმართველობა მიენიჭა. საქალაქო მმართველობის ორგანოს წარმოადგენდა სათათბირო. ხმოსანთა (დეპუტატთა) არჩევნებში მონაწილეობა გადასახადის გადამხდელ ქალაქის ყველა მკვიდრს შეეძლო. წოდებრივი საარჩევნო სისტემა გაუქმდა, მაგრამ ძალაში დარჩა ქონებრივი ცენზი, რომელსაც ხმის მიცემისას გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა.

საქალაქო რეფორმა საქართველოში 1874 წლიდან დაიწყო და პირველად თბილისში გატარდა. არჩევნების შედეგად დაკომპლექტებულ სათათბიროში 75 ხმოსანი შედიოდა. მათ მუშაობას უძღვებოდა გამგეობა ქალაქის თავის თავმჯდომარეობით თვითმმართველობის უმთავრეს ფუნქციას კომუნალური მეურნეობის მოწესრიგება, გადასახადების აკრეფა, ქალაქის გარეგნულ იერსახეზე ზრუნვა, ვაჭრობა-მრეწველობის განვითარებისათვის ხელმეწეობა, განათლების კერებისა და სამკურნალო დაწესებულებათა გახსნა და სხვ. შეადგენდა.

1875-1876 წლებში საქალაქო თვითმმართველობის ორგანოები არჩეულ იქნა ქუთაისში, გორსა და ახალციხეში, 1882 წელს — ფოთში, 1888 წელს კი ბათუმში. უფრო გვიან შეზღუდული თვითმმართველობა მოიპოვეს თელავმა, სიღნაღმა, დუშეთმა, ახალქალაქმა, ოზურგეთმა და სოხუმმა.

თვითმმართველობანი თავისუფალნი არ ყოფილან სახელმწიფო აპარატის თვითნებობისაგან. მათ საქმიანობაში ხშირად ერეოდნენ გუბერნატორები და სხვა მოხელენი, მაგრამ ქალაქების სათათბიროებმა მნიშვნელოვნად გააფართოვეს პროგრესულ საზოგადოებრივ ძალთა მოღვაწეობის ასპარეზი. უნარიანმა და საქმის მცოდნე ქალაქის თავებმა (მაგალითად, დიმიტრი ყიფიანმა თბილისში, ნიკო ნიკოლაძემ ფოთში) საბიუჯეტო თუ მიზიდული სახსრების გონივრული გამოყენებით ბევრი გააკეთეს ქალაქების კეთილმოწყობის, მცხოვრებთა საყოფაცხოვრებო და სხვა პირობების გასაუმჯობესებლად. განსაკუთრებული აღმავლობა განიცადა ფოთმა, რომელიც ნიკო ნიკოლაძემ ევროპული ტიპის საპორტო ქალაქად აქცია.

საგლეხო რეფორმა და მომდევნო გარდაქმნები, თავიანთი შეზღუდულობის მიუხედავად, ხელსაყრელ ნიადაგს ჰქმნიდნენ საქართველოს ბურჟუაზიული განვითარებისათვის. რეფორმებმა საგრძნობლად დააჩქარეს ერის წინსვლა პროგრესის გზით.

ეროვნული მოძრაობის ახალი ეტაპი. თერგდალეულები

XIX საუკუნის დამდეგიდან საქართველოში აღმოცენებული ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა, რომელიც სახალხო მღელვარებებსა და აჯანყებებში გამოიხატა, არც შემდგომ ხანებში შეწყვეტილა. განსაკუთრებული აღმავლობა ამ მოვლენამ 60-იანი წლების დასაწყისიდან ჰპოვა, როცა საზოგადოებრივ ასპარეზზე ილია ჭავჭავაძე და მისი თანამოსაგრეები გამოვიდნენ. მოღვაწეთა ეს თაობა ქართულ საისტორიო მეცნიერებაში „თერგდალეულთა“ ან „სამოციანელთა“ სახელწოდებითაა ცნობილი. თერგდალეულების ძირითადი ბირთვი ილია ჭავჭავაძემ, აკაკი წერეთელმა, კირილე ლორთქიფანიძემ, ნიკო ნიკოლაძემ, იაკობ გოგებაშვილმა და სხვებმა შეადგინეს, რომლებიც უმაღლეს განათლებას თერგს მიღმა — რუსეთში დაეუფლნენ და საქართველოში მამულის ერთგული სამსახურის იდეით შეკავშირებულნი დაბრუნდნენ. მოგვიანებით მათ ახალგაზრდა თაობის წარმომადგენლები სერგეი მესხი, ვაჟა-ფშაველა, ივანე მაჩაბელი, ალექსანდრე ყაზბეგი და სხვ. შეუერთდნენ.

თერგდალეულობა არ ყოფილა განსაზღვრული წესდებისა თუ პროგრამის საფუძველზე ჩამოყალიბებული პოლიტიკური გაერთიანება. ის იყო იდეურ-საზოგადოებრივი მიმდინარეობა, რომლის წევრებს სამშობლოს სიყვარული, ეროვნული თავისუფლებისათვის ბრძოლის წყურვილი და მისწრაფება აახლოვებდათ მომავალი მოღვაწენი ამ სულისკვეთებით ჯერ კიდევ პეტერბურგის უნივერსიტეტში სწავლისას განიმსჭვალნენ.

თვითმპყრობელობის კოლონიური უღლისაგან ქართველი ერის გამოხსნის, საქართველოს ეროვნული სახელმწიფოებრიობის აღდგენის თერგდალეულთა გეგმა-პროგრამა ილია ჭავჭავაძემ შეიმუშავა.

ილია სტუდენტობის წლებში საფუძვლიანად გაეცნო მსოფლიო ისტორიასა და ლიტერატურას, ეზიარა განმათავისუფლებელი ბრძოლის რუსულ და დასავლურ გამოცდილებას, შეისწავლა მშობლიური ქვეყნის პოლიტიკურ-კულტურული წარსული და სხვა. ეს დიდი მემკვიდრეობა მწერალმა „კრიტიკის ცეცხლში გამოაფულადა“, ეროვნულ პრიზმაში გარდატეხა და შემოქმედებითად აითვისა. ასე შეიძინა მან სამშობლოს სამსახურისათვის საჭირო ცოდნა, და ისე, რომ უნივერსიტეტი არ დაუსრულებია, 1861 წელს საქართველოს მოაშურა.

ეს იყო დრო, როდესაც იტალიაში, პოლონეთში, უკრაინასა და სხვაგან ძალუმაღ აზვირთდა განმათავისუფლებელი ბრძოლის ტალღები. რუსეთის თვითმპყრობელურ რეჟიმს დაუპირისპირდნენ რევოლუციონერ-დემოკრატები და სხვ. საქართველოც ამ ფერხულში უნდა ჩაბმულიყო და შეერთებოდა საერთო აღმავლობას. მაგრამ, როგორ უნდა მოხერხებულიყო ეს კონფორმიზმის ჭაობში ჩაფლულ, „კუთხე-პროვინციებად“ დანაწევრებულ ქვეყანაში, რომელსაც დედო მარღვი გასწყვეტოდა, ცნებებს „მამული“ და „მამულიშვილობა“ თავდაპირველი არსი დაეკარგათ, ხოლო პატრიოტული სულისკვეთება უნუგეშოდ მინავლულიყო?

თერგდალეულებმა მონახეს სწორი და გონივრული მოქმედების გზა. უცხოეთში მიმდინარე ფართო დემოკრატიული მოძრაობა მათ ჩვენში ეროვნულ ნიადაგზე დააფუძნეს და საქართველოს სატყეარს მიუსადაგეს. ეს სატყეარი სპეციფიკური იყო, რომელსაც სახელმწიფოებრიობადაკარგული მცირერიცხოვანი ერის კოლონიური მდგომარეობა განაპირობებდა. ცარიზმის ტყვეობიდან საქართველოს თავდახსნა ერთბაშად შეუძლებელი იყო. მის მისაღწევად ერს სათანადო შემზადება, კარგად გათვლილი, გააზრებული და წინდახედული პოლიტიკა ესაჭიროებოდა. ამიტომ ილია ჭავჭავაძემ ქართველ ხალხს პირდაპირ აჯანყება-შეთქმულებისაკენ კი არ მოუწოდა, არამედ უპირველესად ეროვნული თვითშეგნების გამოცოცხლების, დაცემული ვინაობის აღდგენის, დახვსებულ სინამდვილესთან დასაპირისპირებლად განათლების შექმნის ამოცანა დაუსახა, რათა ამ გზით ღვთაებრივი ტრადის — მამულის, ენისა და სარწმუნოების დაცვა უზრუნველყო. ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მიზანი ილიამ ლაკონურად გამოთქვა — „ჩვენი თავი ჩვენადვე გვეყუნდეს“, რაც საქართველოს თავისუფლებასა და სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენას გულისხმობდა.

სამოციანელებს მთელი რიგი წინააღმდეგობების დაძლევა დასჭირდათ, ვიდრე ქართველი ხალხი მათ ეროვნულ იდეოლოგიას შეითვისებდა, თერგდალეულებს ერის წინამძღოლ საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ძალად აღიარებდა და მის კვალს გაჰყვებოდა.

ილია ჭავჭავაძისა და მის თანამებრძოლთა სამშობლოში დაბრუნების ჟამს საქართველოში ერთადერთი ბეჭდური ორგანო, ჟურნალი „ცისკარი“ გამოდიოდა. მის გარშემო შემოკრებილი ადამიანები კონსერვატიულად იყვნენ განწყობილნი და უნდობლად უცქერდნენ საზოგადოებრივი აზრის ყოველგვარ სიახლეს. ჟურნალის თემატიკა დიდად ჩამორჩებოდა ცხოვრების მდინარებას, პუბლიკაციების რთული და მოძველებული ენა კი ხალხისათვის გაუგებარი რჩებოდა.

თერგდალეულებს მიაჩნდათ, რომ ენა ბურჯია ეროვნებისა, მისი სიწმინდისათვის ბრძოლა იმედროულად ეროვნული თვითმყოფადობისათვის ბრძოლაა, ხოლო ენის განახლება დროის გადაუდებელი მოთხოვნაა. სწორედ ენისა და ლიტერატურის საკითხებზე ილია ჭავჭავაძის მიერ წამოწყებული კამათი „ცისკრის“ კონსერვატიულ ბანაკთან გადაიზარდა ძველი და ახალი თაობის წინააღმდეგობაში, რომელიც „მამათა და შვილთა“ ბრძოლის სახელით შემორჩა ჩვენს ისტორიას. „მამებსა“ და „შვილებს“ შორის პოლემიკა შორს გასცდა ენობრივ ფარგლებს და არსებითად ორი თაობის იდეურ-მსოფლმხედველობრივ დაპირისპირებად მოგვევლინა.

ამ დავაში ნათლად წარმოჩნდა, რომ „ცისკრის“ მესვეურთა იდეოლოგიას დრო მოეჭამა, იგი აღარ შეეფერებოდა ახალ დინამიურ ეპოქას და საზოგადოების პროგრესულ განვითარებასაც დაბრკოლებად ეღობებოდა. სიმართლე თერგდალეულთა მხარეზე იყო და ბრძოლაც მათი გამარჯვებით დასრულდა.

ქართული ეროვნული იდეოლოგიის პროპაგანდაში განსაკუთრებული წვლილი მიუძღვის ჟურნალ „საქართველოს მოამბეს“. ჟურნალი 1863 წლის თებერვალში ილია ჭავჭავაძემ დააარსა და მისივე რედაქტორობით ერთი წლის განმავლობაში ყოველთვიურად გამოდიოდა. ამ გამოცემაში სათავე დაუდო თერგდალეულთა ჟურნალისტიკას, რომელიც 1866 წლიდან განაგრძო გაზეთმა „დროება“, 1871 წლიდან ჟურნალმა „კრებულმა“ და 1877 წლიდან ილიასეულმა „ივერიამ“.

პერიოდულმა პრესამ გამოაცოცხლა და აამოძრა საზოგადოებრივი აზრი, ხელი შეუწყო ხალხის გათვითცნობიერებასა და ეროვნულ კონსოლიდაციას. მიუხედავად იმისა, რომ ცენზურა წინ ეღობებოდა და კრძალავდა მართალ სიტყვას, ქართული პრესა თუ პუბლიცისტიკა მაინც იქცა განმათავისუფლებელი მოძრაობის ერთ-ერთ მძლავრ იარაღად.

მეტად მნიშვნელოვან პრობლემას წარმოადგენდა ხალხში წიგნიერებისა და განათლების დანერგვა. გელათისა და იყალთოს აკადემიების ქვეყანაში XIX საუკუნის შუახანებისათვის წერა-კითხვის გავრცელების საჭიროება შექმნილიყო. მართალია, არსებობდა რამდენიმე გიმნაზია, პანსიონი, სკოლა თუ სემინარია, მაგრამ მათი აბსოლუტური უმრავლესობა რუსულენოვანი იყო და თვითმპყრობელობის ინტერესებს ემსახურებოდა.

ეროვნული მოძრაობის მესვეურთა ინიციატივით 1879 წელს დაარსებულ იქნა ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება, რომელსაც თავდაპირველად დიმიტრი ყიფიანი, ხოლო 1885 წლიდან ილია ჭავჭავაძე ხელმძღვანელობდა. საზოგადოების ძალისხმევით საქართველოს ქალაქებსა და დაბა-სოფლებში გაიხსნა რამდენიმე დაწესებულება სასწავლებელი, მოქმედი ბიბლიოთეკა-სამკითხველოები, ტრადიციად დამკვიდრდა სალიტერატურო საღამოებისა თუ საჯარო ლექციების გამართვა და სხვ. წერა-კითხვის გამავრცელებელმა საზოგადოებამ დიდი ღვაწლი დასდო ქართული ფოლკლორული და ნუმიზმატიკური მასალების, ასევე ძველი ხელნაწერი ძეგლების შეკრებასა და მოვლა-პატრონობას, სახელმძღვანელოების, საერთოდ ქართული წიგნის გამოცემასა და პოპულარიზაციას.

ქართული პედაგოგიური აზროვნების განახლება დაკავშირებულია იაკობ გოგებაშვილის სახელთან. მისი საბავშვო მოთხრობები, უჭკნობი „დედა ენა“, „ბუნების კარი“ თუ სხვა სახელმძღვანელოები მოზარდი თაობის პატრიოტული სულისკვეთებით აღზრდას ემსახურებოდა. ეს წიგნები ქართველი ბავშვებისათვის დღემდე დიდ სულიერ საზრდოდ რჩება.

თერგდალეულთა ეროვნული პროგრამის განხორციელებაში გამორჩეული წვლილი მიუძღვის ქართულ თეატრს, რომელიც სამოციანელთა თაოსნობით აღდგენილ და განახლებულ იქნა. მათივე ძალისხმევით თეატრი იმ ეროვნულ ტრიბუნად იქცა, გამოღვივებული ქართველი ხალხის მისწრაფებას რომ ესიტყვებოდა.

სახალხო განათლებას, თეატრს, პრესას თუ სხვა დიდ ეროვნულ წამოწყებებს სახსრები სჭირდებოდა. ილია ჭავჭავაძემ და მისმა თანამებრძოლებმა 1875 წელს თბილისში, მომდევნო წელს კი ქუთაისში სათავადაზნაურო-საადგილმამულო ბანკები დააარსეს, რომელთა მოგების ნაწილი სწორედ სწავლა-განათლების, ქართული კულტურის აღორძინების საქმეს ხმარდებოდა. ქვეყნის სამეურნეო-კულტურული ცხოვრების პროგრესისათვის ხელშეწყობის პარალელურად, ხსენებულ საკრედიტო დაწესებულებებს სხვა მიზანდასახულობაც გააჩნდათ, მათ ქართული მიწა-წყალი, რომელსაც ქონებაშემოფლანგული ჩვენი თავადაზნაურობა ჩალის ფასად ყიდდა, უცხოტომელთა ხელში გადასვლისაგან იხსნეს და დაკარგვას გადაარჩინეს.

თერგდალეულები საქართველოს „აღდგენა-გამოხსნის“ საწინდრად ეროვნული ერთიანობის მიღწევას, საერთო იდეის ირგვლივ მთელი ერის დარაზმვას და შეკავშირებას მიიჩნევდნენ. ილია ჭავჭავაძემ, პირველმა ქართულ სინამდვილეში, მთელი სიმწვავეით დააყენა ხიდჩატეხილობის აღმოფხვრის, ურთიერთდაპირისპირებულ წოდებათა შერიგების, საქართველოს ყველა სოციალური ფენის გაერთიანების ამოცანა. მანვე ამგვარი მთლიანობის საფუძვლად ეროვნულ ძალთა შეკავშირების — საერთო ნიადაგის თეორია გამოაცხადა, რომლის პრაქტიკული ხორცშესხმისათვის თანამოსაგრეებთან ერთად სიტყვითა და კალმით გატაცებით იბრძოდა.

თერგდალეულთა მთელი პლეადა სიტყვაკაზმული მწერლობის ბრწყინვალე წარმომადგენლები იყვნენ, რომელთაც განავრცეს და გაამდიდრეს ქართული კულტურის საგანძური. აღსანიშნავია, რომ მთელი მათი შემოქმედება იმედისა და ოპტიმიზმის სულისკვეთებითაა განმსჭვალული. ილია, აკაკი, ვაჟა ქართველ ერს ჩააგონებდნენ, რომ თვითმპყრობელობის ბრტყალებში ჩაუარდნილი საქართველო თავს დაიხსნის, დაამსხვრევს ჩაგვრისა და მონობის ბორკილს და აწმყო თუ არა სწყალობს, მომავალი უეჭველად მას ეკუთვნის.

სამოციანელებს უყურადღებოდ არ დაუტოვებიათ ცხოვრების არც სოციალური და ეკონომიკური მხარეები. ბატონყმობის სრული გაუქმება, სოციალური სამართლიანობის დამკვიდრება ყოველთვის იყო მათი ზრუნვის საგანი. საზოგადოების კეთილდღეობის საფუძვლად თერგდალეულებს თავისუფალი, „ახსნილი“ შრომა მიაჩნდათ. მათი აზრით, მატერიალურად ხელმოკლე ერის ქონებრივ გაძლიერებას ქვაკუთხედად კერძო საკუთრება უნდა დადებოდა, ეკონომიკური დაწინაურებისათვის ბიძგი მესაკუთრეთა ფენის ჩამოყალიბებას, ადვოკატობის განვითარებას, სასოფლო-სამეურნეო კოოპერატივების, მწარმოებელ-გამსაღებელი ამხანაგობების შექმნას უნდა მიეცა და სხვ.

თერგდალეულთა ღვაწლი გამორჩეულია და განსაკუთრებული სამშობლოს წინაშე. მათ არამარტო დასახეს საქართველოს ეროვნულ-პოლიტიკური თავისუფლების გზა, არამედ იგი კიდევაც გაკაფეს და მომდევნო თაობებს ბრძოლის სიმწველე გაუადვილეს.

ქართულ საისტორიო მეცნიერებაში გავრცელებულია თვალსაზრისი თერგდალეულთა შორის ორი დასის არსებობის შესახებ. თითქოს ილია ჭავჭავაძესა და მის მიმდევრებს XIX საუკუნის 60-იანი წლების შუახანებიდან ნიკო ნიკოლაძე, გიორგი წერეთელი, სერგეი მესხი და სხვ. გამოეყენენ და განსხვავებული მიმართულების ახალი — მეორე დასი შეადგინეს. მსგავსი შეხედულება პირველად 1894 წელს გიორგი

საე
წერ
„სა
აერ
მიჩ
განს
ცმც
წყო
საკ
დაარ
მან
გერ
მიან
საბჭ
წერ
დამ
განმ
იანე
მიჩ
ძალ
თ
არც
გარ
ორგ
გარ
საკ
თუ
წინა
გათ
დარ
მოც
ბოს
მეფ
ოლ
გან
სტ
გან
ახ
იმ
იქ
და
შენ
გან
ახ
შე
გმ
მო

წერეთელმა გამოთქვა. მისი აზრით, პირველი დასი ილია ჭავჭავაძის წინამძღოლობით ჟურნალ „საქართველოს მოამბის“ ირგვლივ შემოკრებილ „დუმანიტარული მიმართულების“ მოღვაწეებს აერთიანებდა. მეორე დასად გიორგი წერეთელი „დროება“-„კრებულის“ გარშემო დარაზმულ ჯგუფს მიიჩნევდა თვისი „პროგრესულ-დემოკრატიული“ მისწრაფებებით, რომელიც 1866 წელს გამოიკვეთა, განსაკუთრებით კი 1869—1877 წლებში „იჩინა თავი“. ეს დასები „ერთმანეთში ისე განირჩეოდნენ, როგორც ცეცხლი და წყალი“, წერდა გიორგი წერეთელი და დასძენდა: პირველმა დასმა „საზოგადოებრივ წყობილების განვითარებაში გაატარა თავადაზნაურობის პატრიოტული პრინციპი წარმატებისა,“ საკრედიტო დაწესებულებებში არჩია სათავადაზნაურო და საადგილმამულო გრძელვადიანი ბანკების დაარსება. მეორე დასი უარყოფდა როგორც თავადაზნაურობას, ისე დაბალი ხალხის განკერძოებით ყოფნას. მან წამოაყენა დემოკრატიულ წყობილებასზე დაფუძნებული, წოდებათა თანასწორი უფლებით გაერთიანებული ერი და უპირატესობა მოკლევადიან სამრეწველო ბანკებს, სასოფლო და საქალაქო კრედიტს მიანიჭა. ასე დაედო სათავე ე. წ. „დასების თეორიას“, რომელიც მოგვიანებით გაიზიარა ქართულმა საბჭოურმა ისტორიოგრაფიამ.

უნდა ითქვას, რომ გ. წერეთლის მოსაზრება იმთავითვე მიუღებელი აღმოჩნდა ილია ჭავჭავაძის, აკაკი წერეთლის, გიორგი ლასხიშვილის, ნიკო ლომოურისა და სხვა მოღვაწეებისათვის. ხსენებული თვალსაზრისი დამაჯერებლად უარყო არჩილ ჯორჯაძემ, რომელმაც ორი დასის გამოსვლას სულ რაღაც სამი წლის განმავლობაში „საკვირველი გაუგებრობა“ და ლეგენდა უწოდა. მკვლევარ-ისტორიკოსთა ნაწილიც 60-იანელთა გაყოფას, მეტადრე საზოგადოებრივ ასპარეზზე მათი გამოჩენიდან ხუთიოდე წლის შემდეგ, მცდარად მიიჩნევს, თუმცა ძველი შეხედულება თერგდალეულთა წიაღში მეორე დასის აღმოცენების შესახებ ინერციის ძალით კვლავაც ცოცხლობს.

თერგდალეულთა დასებად დანაწევრების საილუსტრაციო დოკუმენტური მასალა არ არსებობს და არც თავის დროზე არსებულა. გიორგი წერეთლის მოსაზრება ილია ჭავჭავაძესთან მისი და ნიკო ნიკოლაძის გარკვეულ უთანხმოებას დაეფუძნა, თორემ, სინამდვილეში, სამოციანელთა შორის იდეურ, მით უფრო, ორგანიზაციულ გათიშვას ადგილი არ ჰქონია. თერგდალეულები ეძიებდნენ ქართველი ერის აწმყოს გარდაქმნისა და უკეთესი მომავლის გზებს, ბჭობდნენ და კამათობდნენ (ხშირად მძაფრადაც) ტაქტიკურ საკითხებზე, გამოთქვამდნენ რამდენადმე ერთმანეთისაგან განსხვავებულ თვალსაზრის ქვეყნის ეკონომიკური თუ სოციალური განვითარების პერსპექტივებზე და სხვ. მაგრამ მათი აზრთა ჭიდილი ან შეხედულებათა წინააღმდეგობა არ იძლევა საფუძველს, ვილაპარაკოთ ამ იდეურ-საზოგადოებრივი მიმდინარეობის დასებად გათიშვის შესახებ.

რუსეთ-ოსმალეთის 1877—1878 წლების ომი. სამხრეთ - დასავლეთ საქართველოს შემოერთება

რუსეთსა და ოსმალეთს ურთიერთშორის XIX საუკუნის 70-იანი წლებისათვისაც ბევრი რამ დარჩენოდათ საცილო. ორი დამპყრობელი ქვეყნის წინააღმდეგობა ვერც ბრძოლის ველზე და ვერც მოლაპარაკების მაგიდასთან ვერ გადაწყვეტილიყო. კავკასიაში დამკვიდრების შემდგომ ცარიზმს თვალი ბოსფორისა და დარდანელის სრუტეებზე, წინა აზიასა თუ ევროპაში პორტას სამფლობელოებზე ეჭირა. მეფის მთავრობა დუნაის პირა სლავთა განმათავისუფლებელ მოძრაობასაც თანადგომას აღუთქვამდა, ოღონდ არა ჩაგრულ თანამომქმეთა თვითგამორკვევის, არამედ ამ მიწა-წყლიდან მაჰმადიანთა საბოლოო განდევნისა და რეგიონში საკუთარი პოზიციების განმტკიცების მიზნით რუსეთის ამგვარ პოლიტიკას, სტრატეგიულ მისწრაფებებთან ერთად, რეფორმის-შემდგომ პერიოდში, განაპირა მხარეთა კოლონიზაციით განპირობებული ეკონომიკური მოტივებიც აძლიერებდა. შუგ ზღვას აღმოსავლეთში რუსეთის ვაჭრობისათვის ახლა სასიცოცხლო მნიშვნელობა შეეძინა.

დასუსტებული ოსმალეთი რუსეთის შემოტევას დამოუკიდებლად ვეღარ უმკლავდებოდა, თუმცა იმპერიული ამბიციების დათმობა ეძნელებოდა. არადა, ბალკანეთზე თურქთა ბატონობის ლიკვიდაცია და იქ გავლენის სფეროთა განაწილება საერთაშორისო პოლიტიკის უმწვავეს პრობლემად ქცეულიყო. დასავლეთის ქვეყნები ოსმალეთისაგან დაპყრობილი სლავური პროვინციებისათვის ზოგიერთი შემამსუშუქებელი რეფორმის გატარებას მოითხოვდნენ. მიუხედავად ამისა, სულთან აბდულ ჰამიდს თავი გამოიმწვევად ეჭირა. იგი კვლავინდებურად ინგლისის მხარდაჭერას იმედოვნებდა, რომელიც სიტყვით ახლაც პორტას სახელმწიფოებრიობის მთლიანობის დამცველად გამოდიოდა. ოსმალეთს თავისი არმიის შეიარაღებაც განეახლებინა და იანიჩართა ნაცვლად შექმნილი რეგულარული თუ ბაშიბუზუქთა ჯარი გერმანული ქვემეხებითა და ამერიკული თოფებით აღეჭურვა.

რუსეთ-ოსმალეთის ომს წინ უსწრებდა ბალკანეთის ხალხთა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის აზვირთება. 1875 წელს ბოსნიასა და ჰერცეგოვინაში ანტიოსმალურმა აჯანყებამ იფეთქა.

თურქთა მჩაგვრელობის წინააღმდეგ ხმა აღიმალღეს ბულგარეთმა, სერბიამ და ჩერნოგორიამ. ოსმალეთი დაუნდობლად გაუსწორდა მეამბოხეებს და მათი ყველა გამოსვლა სისხლში ჩაახშო.

სლავი ხალხის შემართებამ დიდი გამოძახილი ჰპოვა არა მარტო რუსეთის მოსახლეობის სხვადასხვა წრეებში, არამედ საქართველოშიც. საქართველოს საზოგადოებრიობა მიესალმა ბალკანეთის განმათავისუფლებელ მოძრაობას, მორალური და მატერიალური დახმარება გაუწია მას. არაერთი ქართველი მოხალისე გაეშურა დუნაისპირეთში და იარაღით ხელში სამშობლოს დამოუკიდებლობისათვის მებრძოლთა შორის შეურთდა.

სლავეთა ინტერესების დაცვაში განსაკუთრებული დავალი მიუძღვის რუსეთის გენერალურ კონსულს ბულგარეთში, წარმოშობით ქართველს, ალექსი წერეთელს. ბულგარელები მას თავიანთ მეგობრად თვლიდნენ და „ჩვენი წერეთელი“ ეძახდნენ.

ქართველი ხალხი უფრო მეტი თანაგრძობით შეხვდა აჭარაში დაწყებულ მღელვარებას, რომელიც აჯანყებაში გადაიზარდა და მიზნად ოსმალეთის უღლისაგან თავდაღწევას ისახავდა. სერგეი მესხი იმედს გამოთქვამდა და ნატრობდა, იქნებ ოსმალეთის ქართველთაგან ჩვენ შემოგვიერთდესო.

სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს დედამამშობლოსთან დაბრუნების მოლოდინი გააძლიერა 1877 წლის აპრილში რუსეთ-ოსმალეთის ახალი ომის განაღდებად. რუსეთის იმპერიულ ორბიტაში მოქცევის შემდეგ, განსხვავებით ცარიზმის სხვა ომებისაგან ირანთან თუ ოსმალეთთან, ქართველი ხალხი დაწყებულ შეტაკებაში პირველად მონაწილეობდა ძალდაუტანებლად, საკუთარი ნებითა და სურვილით, ამასთან, იმის დრმა შეგნებით, რომ ომს საქართველოს ტერიტორიული გამთლიანებისა და ისტორიული საზღვრების აღდგენისათვის დადებითი შედეგი მოჰყვებოდა.

ამ დროისათვის ქართველ ერს უკვე გასჩენოდა მეთაური ძალა ფურნალ-გაზეთებისა თუ კულტურულ-საგანმანათლებლო კერათა ირგვლივ დარაზმული მამულიშვილების სახით. ილია ჭავჭავაძესა და სხვა თურგდალეულებს ერის წინამძღოლობა ეკისრათ და მის პოლიტიკურ თუ სხვა მოძრაობას გონივრული მიმართულებით წარმართავდნენ. ხსენებულ მოღვაწეებს და მთელ ხალხსაც კარგად ესმოდათ, რომ ცარიზმი მათი მტერი და დამპყრობელი იყო; მასთან შერიგება მონობასთან შერიგებას, ეროვნულ თვითმყოფადობაზე ხელის აღებასა და საკუთარი ვინაობის სამუდამო უარყოფას ნიშნავდა. ამიტომაც იყო, რომ კოლონიური რეჟიმის წინააღმდეგ ბრძოლა არ წყდებოდა, მაგრამ ახლა მეფის მთავრობის სუბიექტური ზრახვა ობიექტურად ქართველთა საუკუნოვან მისწრაფებებს დამთხვეოდა. სწორედ ამ გარემოებას განუმარტავდნენ სამოციანელები თავიანთ თანამემამულეებს, რომელთაც სიმხნევისა და მამაცობისაკენ მოუწოდებდნენ.

რუსეთის მხარდაჭერისაკენ ქართველ ერს წარსულის გამოცდილება და მაგალითის ძალაც უბიძგებდა. აკი რუს-ქართველთა ერთობლივი ძალისხმევით ოსმალეთთან 1828-1829 წლების ომის შედეგად მოხერხდა მაჰმადიანთა მიერ მიტაცებული ქართული მიწა-წყლის ერთი ნაწილის გამოსხნა-შემოერთება.

რუსეთის მიერ ოსმალეთისათვის ომის გამოცხადებამ საქართველოში პატრიოტული აღტკინება გამოიწვია. ხალხი ქუჩებში გამოეფინა, მღვდელმსახურნი ეკლესიებში პარაკლისს აღავლენდნენ და გამარჯვებას შესთხოვდნენ უფალს. ბრძოლის ველზე მიმავალ ქართველ მოლაშქრეებს გზა გრიგოლ ორბელიანმა დაულოცა.

„ყოველ ქართველს მტკიცედ უნდა ახსოვდეს, რომ ომის დროს მთელი ევროპის ყურადღება ჩვენს ქვეყანაზე იქნება მოქცეული. როგორც რუსეთის, ისე ევროპის თვალში ჩვენი ხალხი უნდა გამოჩნდეს მხნე, პატიოსანი და რაინდულ ხალხად. იმისთანად, რომელიც პატივისცემის ღირსია სამხედრო მამაცობისათვის და ზეირიანი განწყობილების ღირსია მოქალაქეობრივი პატიოსნების და წესიერების დაცვისათვის“ — შეახსენებდა იმხანად ნიკო ნიკოლაძე მკითხველს გაზეთ „დროების“ ფურცლებიდან.

საქართველოს ყველა კუთხეში დაიწყო საჯარისო ნაწილების — ე.წ. მილიციის ფორმირება. ქუთაისის გუბერნიის ომში წამსვლელთა რიცხვი ორჯერ მეტი აღმოჩნდა გასაწვევ კონტიგენტთან შედარებით. გლეხთა მნიშვნელოვანი ნაწილი მოხალისედ ეწერებოდა სიაში. მარტო გურიის მაზრამ 4 ათასი მოლაშქრე გამოიყვანა. სულ საქართველოში 40-მდე ცხენოსანი და 60-ზე მეტი ქვეითი მილიციონერთა ასეული ჩამოყალიბდა. ამას გარდა, ქალაქებსა და ფრონტისპირა სოფლებში საყარაულო სამსახურისათვის მოსახლეობის შეიარაღებული რაზმებიც იქმნებოდა. ასე რომ, 35 ათასი ქართველი მებრძოლი თოფქვეშ იდგა.

ხალხი ყოველნაირ დახმარებას უწევდა მეომარ არმიას. ათასობით ქართველი საკუთარი ურმებითა და გამწვევი ძალით უანგაროდ ემსახურებოდა ფრონტის მომარაგებას საბრძოლო მასალებით, სურსათ-სანოვაგით, ფურაჟითა და სხვ.

ომის ძირითად ასპარეზს ბალკანეთი წარმოადგენდა, თუმცა არანაკლებ მწვავე ბრძოლები გაიმართა მცირე აზიის ფრონტზეც.

ცარიზმის კავკასიურ არმიას, რომელიც 70 ათას კაცს მოითვლიდა, მეფისნაცვალ მიხეილ ნიკოლოზის-ძე სარდლობდა. მას უპირისპირდებოდა ოსმალთა ე. წ. ანატოლიის არმია მუხთარ ფაშას მეთაურობით.

რუსეთის ჯარებმა ომის დასაწყისშივე დაიკავეს ქ. ბაიაზეთი, ჭრტაანი, სხვა დასახლებული პუნქტები და გეზი ყარსისაკენ აიღეს.

1877 წლის მაისში ოსმალებმა გუდაუთასთან 1500 კაცი გადმოსხეს და აფხაზეთის სიღრმეში შეიჭრნენ. დესანტი მუჰაჯირი აფხაზებისაგან შედგებოდა, რომლებიც საქართველოდან ოსმალეთში ყირიმის ომის დროს გადაასახლეს. რუსთა გარნიზონმა სოხუმი უბრძოლველად დატოვა და კოდორისაკენ გადმონაცვლა. ოსმალთა წაქეზებით აფხაზეთში ანტირუსული ამბოხების დროშა აღიმართა. რუსეთის დროებითი მარცხი საკმარისი გახდა, რომ კვლავ აშლილიყო დაღესტან-ჩეჩნეთი. კახეთს ლეკთა შემოჭრის საფრთხე დაემუქრა. ქიზიყის სოფლები მღელვარებამ მოიცვა.

აფხაზეთის გასანთავისუფლებლად გენერალ იაკობ ალხაზიშვილის წინამძღოლობით რუს-ქართველთა დამატებითი ნაწილები გაიგზავნა. სამურზაყანოში ჩამოყალიბდა მილიციის რაზმები, რომლებიც რეგულარულ არმიას შეუერთდნენ. გაერთიანებული ძალებით მოწინააღმდეგე დამარცხებულ იქნა. მალე მტერს სოხუმიც დაატოვებინეს და აიძულეს, საერთოდ გასცლოდა აფხაზეთს, თუმცა თურქებმა მოასწრეს და ამ კუთხის მოსახლეობის ერთი ნაწილი ოსმალეთში მუჰაჯირებად წაიყვანეს.

პირველი წარუმატებლობის შემდეგ მუხთარ ფაშამ ძალები მოიკრიბა, კონტრშეტევა განავითარა და რუსთა ჯარის მიერ ომის დასაწყისში დაკავებული ტერიტორიები მთლიანად დაიბრუნა.

რთული ვითარება იყო კავკასიის შავი ზღვისპირა უბანზეც, სადაც რუს-ქართველთა შეერთებულმა ნაწილებმა ოსმალეთს მუხაესტატესთან და ხუცუბანთან გამართულ ბრძოლებში სძლიეს, ციხისძირთან კი მარცხი იწვინეს და უკან დაიხიეს.

1877 წლის შემოდგომისათვის რუსეთმა შეძლო მდგომარეობის გამოსწორება. გენერალ ობრუჩევის სარდლობით მცირე აზიის მიმართულებით მნიშვნელოვანი საბრძოლო ოპერაციები განხორციელდა. რუსთა საჯარისო შენაერთებმა ალაჯის მიდამოებში მწყობრიდან გამოიყვანეს ანატოლიის არმია, ნოემბერში კი ყარსის ძლიერ ციხეს დაეუფლნენ და ქალაქი არზრუმი ალყაში მოაქციეს.

ბალკანეთის ფრონტზე რუსებმა დუნაის ფორსირების შედეგად ბრძოლები ბულგარეთის ტერიტორიაზე გადაიტანეს. ბულგარელი ხალხი აღფრთოვანებით შეეგება რუსეთის არმიას, რომელიც რამდენიმე შეტაკების შემდეგ შიპკის უღელტეხილზე გამაგრდა, მაგრამ პლევნის იერიშისას სერიოზული დანაკარგი განიცადა და ამ ციხე-სიმაგრის აღება მხოლოდ ხანგრძლივი ბლოკადის შედეგად მოახერხა. არნახული მამაცობა გამოიჩინეს რუსმა ჯარისკაცებმა შიპკის მაღალმთიანი გადასასვლელის გადალხვისას მკაცრ ყინვაში, თოვლსა და ქარიშხალში.

1878 წლის იანვარში რუსეთის სამხედრო ნაწილებმა ბულგარელი, სერბი და რუმინელი მოლაშქრეების მხარდაჭერით ზედიზედ დაიკავეს ქალაქები სოფია, პლოვდივი, ანდრიანოპოლი და კონსტანტინოპოლს მიუახლოვდნენ.

ოსმალებმა წინააღმდეგობა შეწყვიტეს და ზავი ითხოვეს. მეფის მთავრობა მოერიდა კონფლიქტს ინგლისთან და აუსტრია-უნგრეთთან, რასაც აუცილებლად გამოიწვევდა კონსტანტინოპოლში შეჭრა და სამშვიდობო მოლაპარაკებას დათხზდა. ზავი რუსეთსა და ოსმალეთს შორის 1878 წლის 3 მარტს სან-სტეფანოში გაფორმდა.

ხელშეკრულება ცნობდა ბულგარეთის, სერბიის, ჩერნოგორიისა და რუმინეთის დამოუკიდებლობას და აძლიერებდა ცარიზმის გავლენას ბალკანეთში. საკმაოდ ვიწროვდებოდა ოსმალეთის საზღვრები მცირე აზიაშიც. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიული მიწა-წყალი რუსეთის მფლობელობაში გადადიოდა. მეფის მთავრობას კონტრიბუციის სახითაც დიდი თანხა უნდა მიეღო.

სან-სტეფანოს ზავი რუსეთისათვის ყველაზე წარმატებული აღმოჩნდა ოსმალეთთან წარმოებულ სხვა ომებთან შედარებით. ამ მიღწევაში რუს მეომრებთან ერთად თვალსაჩინო წვლილი შეიტანეს, როგორც ბალკანეთის, ისე სამხრეთ კავკასიის ხალხებმა. ქართული სახალხო ლაშქრის გმირობაზე მაშინ უცხოური პრესაც წერდა. მრავალი ქართველი გენერალი თუ ოფიცერი უნარიანად მეთაურობდა რეგულარული ჯარის ნაწილებს და თავდადების საოცარ ნიმუშებს უჩვენებდა. კავკასიის არმიის აჯანგარდში იდგა გენერალ ზაქარია ჭავჭავაძის კავალერია და მაიორ იოსელიანის ცხენოსანი დივიზიონი. არტაანისათვის ბრძოლაში სახელი გაითქვეს პოლკის წინამძღოლმა, გენერალმა მიხეილ ამირეჯიბმა, ბატარეის მეთაურმა, გენერალმა დიმიტრი მუსხელიშვილმა, ყარსის მისადგომებთან დიდი მხედართმთავერული ოსტატობა გამოამჟღავნეს გენერლებმა ივანე ამილახვარმა, ილია ჩოლოყაშვილმა და ალექსი ქეთარაძემ, პოლკოვნიკმა ა. მიქელაძემ.

პლევნის აღებაში თავი გამოიჩინეს გენერლების ალექსანდრე ბაგრატიონის (იმერტინსკი), ალექსანდრე მანუელიშვილისა და იური ლაშქარაშვილის სამხედრო შენაერთებმა, ხოლო შიპკის უღელტეხილის გადალახვისას მხნეობითა და სიმამაცით გამოირჩეოდნენ გენერალი ნიკო დადიანი (მინგრელსკი), მაიორი კონსტანტინე ჭილაშვილი, კაპიტანი ივანე ვაჩნაძე და სხვ.

სან-სტეფანოს სამშვიდობო ხელშეკრულება ცხოვრებაში არ გატარებულა. დასავლეთის სახელმწიფოებმა, ვითომ ოსმალეთის დაცვის საბაბით, მისი გადასინჯვა მოინდომეს და მიაღწიეს კიდევ

საწადელს ბერლინში გამართულ წარმომადგენლობით კონგრესზე. 1878 წლის 13 ივლისს ხელმოწერილმა ბერლინის ტრაქტატმა ზავის მუხლებში სერიოზული კორექტივები შეიტანა რუსეთის საზიანოდ.

კონგრესზე განსაკუთრებული დავის საგნად იქცა ბათუმის საკითხი. იზოლაციაში მოქცეულ მეფის მთავრობის დიპლომატებს გარკვეული დათმობა მოუხდათ. ეს პერსპექტიული ქალაქ-ნავსადგური რუსეთს პორტო-ფრანკოს სტატუსით გადაეცა. ბერლინის ხელშეკრულებით რუსეთმა შეიერთა ოსმალეთის მიერ წინათ მიტაცებული სამხრეთი და დასავლეთ საქართველოს მიწა-წყლის მნიშვნელოვანი ნაწილი, კერძოდ: აჭარა, შავშეთი, კლარჯეთი, იმერხევი, კოლა-არტაანი და ოლთისი.

კონგრესის გადაწყვეტილების მიუხედავად, ოსმალეთი არ ჩქარობდა აჭარიდან ჯარის გაყვანას, ესწრაფვოდა, შუღლი ჩამოეგდო და წინააღმდეგობა გაეღვივებინა ადგილობრივ მკვიდრთა და რუს მებრძოლთა შორის. სულთნის აგენტები აჭარის მცხოვრებთ აშინებდნენ, რომ რუსები მათ „რჯულს წაუბილწადნენ, სალდათს გამოართმევდნენ“ და სხვ., ურჩევდნენ, გადასახლებულიყვნენ ოსმალეთში, სადაც მიწის ნაკვეთებსა და მთელ რიგ შეღავათებს პპირდებოდნენ.

1878 წლის 25 აგვისტოს რუსეთის სამხედრო შენაერთებმა ბათუმი დაიკავეს. აჭარის მოსახლეობის უმრავლესობა ერთგვარი შიშით, მაგრამ მაინც თანაგრძნობით შეხვდა ამ აქტს.

კავკასიის ადმინისტრაციამ აჭარა-ქობულეთის შემოერთებისთანავე ამ კუთხეში რუსული კანონმდებლობის დანერგვა დაიწყო. რუსული კანონსამართალი უცხო იყო და ეწინააღმდეგებოდა ხალხში ტრადიციულად დამკვიდრებული ცხოვრების ნორმებს. ცარიზმის კოლონიური რეჟიმისათვის დამახასიათებელმა ძალმომრეობამ, მოხელეთა თვითნებობამ, ახალი გადასახადების შემოღებამ და სხვ. მოსახლეობის ფართო ფენების უკმაყოფილება გამოიწვია. რამდენიმე სოფელში ანტირუსული აჯანყების ცეცხლი აგიზგიზდა, მაგრამ მთავრობას აღებული კურსი არ შეუცვლია.

პროგრესული ქართველი მოღვაწენი ცდილობდნენ თანამომხეთა ხვედრის შემსუბუქებას, აფრთხილებდნენ ხელისუფლებას: „თუ გვირდა აჭარის თანაგრძნობა დაეიმსახუროთ და ესენი არ გადასახლდნენ ოსმალეთში ... ამთავითვე მაინც კაცურად უნდა მოვეპყრათ და სამი-ოთხი წლით ვადროგოთ ყოველგვარი ხარჯის გადახდა. ეს ხარჯი ხაზინას ვერ გაამდიდრებს, გადატაკებულ ხალხს კი გულს მოუბრუნებსო.“

შექმნილი მძიმე ვითარება, გაურკვეველი მომავლის შიში, თურქთა გულუხვი დაპირებები და სხვ. აჭარის ათასობით მკვიდრს საკუთარი მამულის მიტოვებისაკენ უბიძგებდა. ოსმალეთში გადასახლებას მხარს უჭერდა ეკონომიკურად თუ პოლიტიკურად შევიწროებული ბეგების უმრავლესობა, თუმცა მათ შორისაც იყვნენ პატრიოტული სულისკვეთებით გამორჩეულნიც (შერიფ ხიმშიაშვილი, გულო კაიკაციშვილი და სხვ.), რომლებიც არწმუნებდნენ მოსახლეობას, არ მიეტოვებინათ მშობლიური მიწა-წყალი.

მაჰმადიანთა ოსმალეთში მიგრაციის — მუჰაჯირობის პროცესი რამდენიმე წელს გაგრძელდა. მარტო აჭარიდან 30, ხოლო აფხაზეთიდან 25 ათასი მცხოვრები იქნა გადასახლებული. მათ დიდ ნაწილს მარმარილოს ზღვის მახლობლად და ჩრდილოეთ ანატოლიაში მიუჩინეს საცხოვრისი.

მიუხედავად მუჰაჯირობის ტრაგიკული ფაქტისა, რუსეთ-ოსმალეთის ომს საქართველოსთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა. საუკუნეთა განმავლობაში მტრისაგან მიტაცებული ძირძველი ქართული მიწა-წყალი კვლავ დედა-სამშობლოს, საქართველოს დაუბრუნდა. ომის შედეგებმა ხელი შეუწვევს საქართველოს ტერიტორიული მთლიანობის აღდგენასა და ქართველი ერის კონსოლიდაციას.

ახლად შემოერთებული ტერიტორიის ერთ ნაწილზე მეფის მთავრობამ ბათუმის ოლქი ჩამოაყალიბა, რომელიც 1886 წლიდან ქუთაისის გუბერნიას დაექვემდებარა, ხოლო კოლა-არტაანი და ოლთისი ასევე რუსეთის მფლობელობაში გადაცემული ყარსის ოლქის შემადგენლობაში შევიდა.

ქართველი ხალხი სიხარულით შეეგება ოსმალთა უღლისაგან თავდაღწეული ძმების დაბრუნებას საკუთარ ოჯახში. მოწინავე ქართველმა საზოგადოებამ 1878 წლის ნოემბერში განთავისუფლებული აჭარის დელეგაციას თბილისში საზეიმო შეხვედრა მოუწყო და გულთბილად უმასპინძლა. საქართველოს ღირსეული შვილები შემდგომშიც უანგაროდ იღვწოდნენ, რათა ძალად რჯულშეცვლილ ქართველობას მოეშუშებინა მრავალსაუკუნოვანი ჭრილობები და განეითარებინა ეკონომიკური თუ კულტურული ცხოვრება.

ქართული სოფელი, ძალაქი და საძალაქო ცხოვრება XIX საუკუნეში

თავისი ხანგრძლივი ისტორიის განმავლობაში საქართველო აგრარულ ქვეყანას წარმოადგენდა. ინტენსიური მიწათმოქმედება და ტრადიციული მეურნეობა ქართველი ერისათვის განმსახვრელი იყო XIX საუკუნეშიც. მოსახლეობის აბსოლუტური უმრავლესობა კვლავაც სოფლად ცხოვრობდა და სხვადასხვა სამეურნეო საქმიანობას ეწეოდა. რუსული მმართველობის დამკვიდრების შემდგომ ქართველი

ხალხის შიდაწოდებრივსა თუ საზოგადოებრივ ფენათა ურთიერთობებში გარკვეული ცვლილებები აღინიშნა, თუმცა რეფორმამდელ პერიოდში სოციალური სტრუქტურა ძველივე დარჩა.

მიუხედავად იმისა, რომ ქართველმა წარჩინებულმა წოდებამ დაკარგა მართვა-გამგეობის სამემკვიდრეო პრივილეგიები, თავადაზნაურობა უწინდებურად გაბატონებულ მდგომარეობას ინარჩუნებდა. რიცხობრივად ქართველი არისტოკრატია მთელი მოსახლეობის 4-5 პროცენტს არ აღემატებოდა, მაგრამ ეკონომიკურად და უფლებრივად იგი დომინანტობდა. საქართველოს მიწა-წყლის უდიდესი ნაწილი დიდგვაროვანთა ხელში იყო მოქცეული. უმსხვილესი მიწათმფლობელნი იყვნენ თავადი ფალავანდიშვილები (ახალქალაქის მაზრაში), ორბელიანები და ბარათაშვილები (ბორჩალოს მაზრაში), მაჩაბელი (დუშეთის მაზრაში), ამირეჯიბი (გორის მაზრაში) და სხვ.

მეფის მთავრობას ოფიციალურად არ აუკრძალავს ისეთი შეუსაუკუნოვანი გადმონაშთი, როგორც იყო სათავადოთა სისტემა, მაგრამ ხელი არ შეუშლია მისი ბუნებრივი რღვევისათვის, რასაც დრო და ცხოვრების მდინარეობა თავისთავად იწვევდა. თავადთა პოლიტიკურ შეუვალობას ძირს უთხრიდა სათავადო სახლების ოჯახებად გაყრა-დანაწევრება, ქონებისა და ადგილ-მამულის გამიჯვნა, რომელიც შლიდა პატრიარქალურ საერთო-საგვარეულო მიწისმფლობელობას და მემამულეებს ინდივიდუალურ მესაკუთრებად აქცევდა. ეს მოვლენა, თუ ერთს მხრივ ქართველი თავადების დამცრობას განაპირობებდა, იმედროულად ხელსაყრელ პირობებსაც ქმნიდა სოფლად პროგრესული ბურჟუაზიული ურთიერთობების დამკვიდრებისათვის ხავსმოდებულ ფეოდალურ სინამდვილესთან შედარებით.

მრავალრიცხოვანი იყო აზნაურთა ფენა, რომელსაც გაცილებით მცირე ყმა-მამული და მოკრძალებული შემოსავალი გააჩნდა. აზნაურობა, მართალია, ეკლესიისა თუ თავადთა ვასალური დამოკიდებულებისაგან განთავისუფლდა და, რანგით ამაღლებული, თავადებთან ერთად რუს მემამულე-პომეშნიკებს გაუთანაბრდა, მაგრამ ამით მისი ქონებრივი შესაძლებლობა არ გაუმჯობესებულა. რაც შეეხება წოდებრივ უპირატესობას, რომელიც თავადაზნაურობას ტრადიციულად მოსდევდა, — ძალაში დარჩა. თუმცა, ახალი ხელისუფლების პრეროგატივად გამოცხადებული, წოდებაში დამტკიცების პროცესი მთელ რიგ ფორმალობას შეიცავდა და დიდად გაჭიანურდა.

ცარიზმი ესწრაფოდა, საქართველოს თავადაზნაურობა ერთიან, კონსოლიდირებულ წოდებად ჩამოყალიბებინა და დაპყრობილ მხარეში იგი თავის სოციალურ-პოლიტიკურ დასაყრდენად გადაექცია. ამ მიზანს ემსახურებოდა სათავადაზნაურო დეპუტატთა საკრებულოს შექმნა 1803 წელს თბილისში, ხოლო 1851 წელს ქუთაისის გუბერნიაში და სხვ.

ქართველი არისტოკრატია შინაგანად მანაც უკმაყოფილო იყო, ერთხანს იარაღიც შემართა, მაგრამ თვითმპყრობელობის კოლონიური რეჟიმისადმი მისი ოპოზიციური მიმართება, არსებითად, 1832 წლის შეთქმულების ჩაგარდნისთანავე დამთავრდა.

თუ მანამდე რუსული მმართველობის სამსახურში თავადაზნაურთა უმნიშვნელო წარმომადგენლობა იმყოფებოდა, ვორონცოვის დროიდან ამ წოდების სწრაფვამ იმპერიის სამხედრო ასპარეზისაკენ თითქმის საყოველთაო ხასიათი მიიღო. ჩოხა-ახალუხმა მოიხდინა და შეიფერა რუსული პაგონები თუ ეპოლეტები. ასეულობით ქართველი მეფის არმიის გენერალი და ოფიცერი გახდა. დამპყრობლის დროის ქვეშ იხინი თავდადებით იბრძოდნენ ცარიზმის ომებში და სახელს უხვევდნენ რუსულ იარაღს.

საიმპერიო ტახტის ერთგულ თავადაზნაურთა თვალსაზრისს გამოხატავდა დიმიტრი ყიფიანი, როდესაც წერდა: „მე რუსი ვარ ჩემის სამსახურით, ლუკმა-პურით, რომელსაც ვჭამ და ჩემის აზრის მიმართულებით მე ქართველი ვარ გვარ-ტომობით და მომყვით ენით“. ქართული მაღალი სოციალური წრისათვის დამახასიათებელ კონფორმიზზე მიანიშნებდა აკაკი წერეთელიც. პოემაში „ვორონცოვი“ იგი დ. ყიფიანს ათქმევინებს: „რომ ეროვნული შეგვრჩეს ელფერი და რუსი ვიყოთ პლიტიკურად, აი, რა გვინდა.. სხვა არაფერი!“-ო.

თავადაზნაურობის მხოლოდ მცირე ნაწილმა შეინარჩუნა დამპყრობლისადმი შეურიგებელი განწყობილება, ეროვნული ღირსება და პატრიოტული სული. ამ ნაწილის შებედულებებს ყველაზე მკაფიოდ ასახავს ალექსანდრე ორბელიანის ჩანაწერები, სახელდობრ, მისი ფრაზა: „მე რუსები საქართველოში არ მიყვარან, მინდა ისე გადაიკარგონ, რომ საქართველოს სუნი იმათ ვეღარ მიეღინოს და რუსეთში კი ბედნიერად იყვნენ“. ძირითადად პროგრესულ თავადაზნაურთა წრიდან იყო გამოსული თერგდალეულთა შესანიშნავი თაობა, რომელმაც არა მხოლოდ თავისი წოდების, არამედ მთელი ქართველი ერის საუკეთესო თვისებები წარმოაჩინა.

თავადი და აზნაური მოსახლეობის სხვა ფენებისაგან გამოირჩეოდა თავისი წარმოშობით, აღზრდით, ცხოვრების წესით, მანერებითა და ჩაცმა-დახურვითაც კი. ეს დარდიმანდი ხალხი ახალ ვითარებაშიც ძველი ზნე-ჩვეულებით ცდილობდა ლელოს გატანას, არადა ეკონომიკურ ცხოვრებაში მომხდარი ცვლილებები, ფულად-სასაქონლო ურთიერთობების შემოჭრა და გაღრმავება სულ სხვა ადლოსა და უნარს მოითხოვდა. ქართველი თავადაზნაურობა მოუშვადებელი აღმოჩნდა ამ სიახლისათვის და უნუგეშოდ ჩამორჩა დროს. მხოლოდ ერთეულებმა თუ მოახერხეს მეურნეობის ახალ ყაიდაზე გარდაქმნა, ევროპული

ტექნიკის შემოტანა და შრომის რაციონალიზაციის საფუძველზე წარმოების გაუმჯობესება. ასეთთა შორის იყვნენ: დიმიტრი აფხაზი, ალექსანდრე ჭავჭავაძე, ივანე მუხრანბატონი, სოლომონ ანდრონიკაშვილი, ნიკო ჩიჯავაძე, მიხეილ ერისთავი და სხვ. ფერმერული ტიპის ქართველ მემამულეებს მჭიდრო კონტაქტი ქონდათ 1850 წელს დაარსებულ „კავკასიის სოფლის მეურნეობის საზოგადოებასთან“, რომელიც მიზნად ისახავდა, ხელი შეეწყო სოფლის მეურნეობის ტრადიციული დარგების განვითარებისათვის, სპეციალური და ტექნიკური კულტურების გავრცელებისათვის, ახალი მანქანა-იარაღების შემოტანისა და რეგიონში მოწინავე გამოცდილების დანერგვისათვის.

მემამულეთა უმრავლესობამ, განსაკუთრებით ბატონყმობის გაუქმების შემდგომ, როცა მას ყმა-გლეხობა ფაქტობრივად შემოეცალა, არსებობის სხვა ფორმა აირჩია და ხელი მიჰყო მიწების გაყიდვას. ფულზე მოთხოვნილების ზრდასთან ერთად, მიწა საქართველოში გაცხოველებული ვაჭრობის საგნად იქცა. მიწას ყველა სოციალური ფენის წარმომადგენლები ყიდდნენ, მაგრამ უფრო მეტად — თავადები და აზნაურები. მყიდველი ძირითადად ვაჭართა, მევახშეთა, მრეწველთა და სხვ. არაქართულ წრეს განეკუთნებოდა. მიწის გარკვეული ნაკვეთების შეძენას არცთუ იშვიათად გლეხებიც ახერხებდნენ.

ხშირი იყო ვალის სარგებელში მამულის დაგირავების შემთხვევები, რაც უმეტესად მიწის კრედიტორთა საკუთრებაში გადასვლით მთავრდებოდა, ასე რომ მსხვილ მამულიანობას თანდათან ბოლო ეღებოდა, ხოლო მცირე მამულის მფლობელნი კიდევ უფრო ღარიბდებოდნენ. წარმოიქმნებოდა მატერიალურად შეჭირვებული, ხელმოკლე აზნაურობის („კეთილშობილ ღატაკთა“) და მიწის წვრილმესაკუთრეთა მნიშვნელოვანი მასა.

დაბალი წოდების სოფლის მცხოვრებთა შორის XIX საუკუნის პირველ ნახევარში რაოდენობრივად საბატონო გლეხები ჭარბობდნენ. მაღალი იყო სახაზინო გლეხთა, მოჯამაგირეთა თუ შინაყმათა რიცხვიც. გლეხთა ამ ფენებს ერთმანეთისაგან ბევრი რამ განასხვავებდა. მაგალითად, სახელმწიფო გლეხი გაცილებით ნაკლებად განიცდიდა ფეოდალურ ჩაგვრას და საბატონო გლეხებთან შედარებით დამოუკიდებელი მეურნეობის განვითარებისათვის მეტი შესაძლებლობა გააჩნდა.

კამერალური აღწერის მონაცემები ცხადყოფენ, რომ სახელმწიფო გლეხთა საგრძნობი ნაწილი ესწრაფვოდა და კიდევაც ახერხებდა მიწის ნაკვეთების შესყიდვას. თბილისის გუბერნიაში გლეხთა ეს კატეგორია საშუალოდ 10,9 დესეტინა მიწას ფლობდა, ხოლო ქუთაისის გუბერნიაში — 3,3 დესეტინას.

საგლეხო რეფორმამ ცვლილებები შეიტანა ყოფილ საბატონო ყმათა მდგომარეობაშიც. მრავალი მათგანი ახლა მესაკუთრე გახდა და დაქირავებული შრომის გამოყენებით გარკვეული ქონებაც დააგროვა. თუმცა კვლავაც დიდი იყო მცირემიწიანი და საერთოდ, უმამულო გლეხთა ფენაც, რომელიც სოფლად დარჩენის შემთხვევაში იძულებული იყო, დაემუშაებინა სხვისი მიწა და მოსავლის მეოთხედი (ზოგჯერ ნახევარიც) ნაკვეთის მფლობელისათვის მიეცა. მიწათმფლობელობის ამგვარ ფორმას იჯარა წარმოადგენდა. უფრო გავრცელებული იყო მოკლევადიანი (1-3 წლის განმავლობაში) გლეხური იჯარა, რომლის დროსაც ნაკვეთის საიჯარო ფასი გლეხს მემამულის მიწაზე მუშაობით უნდა დაეფარა. ეს იყო ბატონყმური ბუგარის ახალი ტიპი, რომელსაც „შრომა-მიგება“ ეწოდებოდა. ვიდრე გლეხი მიწას არ გამოისყიდდა, ძალაში რჩებოდა ასევე ძველი გადასახადებიცა და ბუგარა-ვალდებულებანიც.

რიგი თავისებურებებით ხასიათდებოდა ხიზან გლეხთა ცხოვრება. ხიზნები იურიდიულად, პირადად თავისუფლები იყვნენ, მაგრამ უმიწობის გამო ამ თავისუფლებას ვერ ინარჩუნებდნენ და ისევ მებატონეთა უდელში ებმებოდნენ. მრავალი ათეული წლის განმავლობაში ხიზნობა იბრძოდა იმ მიწებზე დასამკვიდრებლად, რომელსაც სარგებლობის უფლებით ფლობდა, მაგრამ ამაოდ.

აგრარული ურთიერთობების მოუწესრიგებლობა, დროებით-ვალდებულების გაჭიანურება, მიწის საიჯარო ღირებულების განუწყვეტელი ზრდა, სახელმწიფო და სხვა გადასახადების მატება გლეხთა მდგომარეობას აუარესებდა. მიწასა და თავისუფლებას მოწყურებულ გლეხთა ძლევარება და საპროტესტო გამოსვლები არ ცხრებოდა. 1873-1876 წლებში სამეგრელოს სოფლები გლეხთა აჯანყების ცეცხლში იყო გახვეული. 1875—1876 წლებში აბოხოქრებულ თავისუფალ სვანეთს რუსული ხელისუფლება არნახული სისასტიკით გაუსწორდა, დამსჯელმა ექსპედიციამ ძირისძირამდე დაანგრია და გადაწვა სოფელი ხალდე. 1878 წელს სამხედრო ძალის გამოყენებით ჩაახშეს ქიზიყის გლეხთა აჯანყება და სხვა.

რაგინდ მძიმე არ ყოფილიყო არსებული რეალობა, ცხოვრება მაინც წინ მიდიოდა. კაპიტალისტური ურთიერთობა თანდათან თავის ორბიტაში ითრევდა, სახეს უცვლიდა და გარდაქმნიდა ქართულ სოფელსაც. ახალი, სოციალური ცვლილებები გლეხურ წიაღშიც ქონებრივ უთანასწორობას აღრმავებდა. გლეხური მოსახლეობის დიდი ნაწილის გადატაკების პარალელურად, იზრდებოდა საშუალო და შეძლებულ გლეხთა ოდენობაც. პირველნი თავიანთი მუყაითი გარჯით, ასევე დაქირავებული მუშახელის გამოყენებით მნიშვნელოვნად აფართოვდნენ მეურნეობას, ჭარბი პროდუქტი ბაზარზე გაჰქონდათ, იძენდნენ უკეთეს სასოფლო-სამეურნეო ინვენტარს, აგროვებდნენ უძრავ და მოძრავ ქონებას და სხვ. ბევრგან მჭვარტლიან სადგომებს ოდა, ქვისა და აგურის ორსართულიანი სახლები ენაცვლებოდა.

გლქის შეძლებას უმთავრესად ადგილ-მამულის სიდიდე განსაზღვრავდა. ამასთან, ხარ-კამეჩი და ცხენი მისი ნუგეში და ძალა იყო, ძროხა და ცხვარი — ოჯახის ბარაქა. გლქთა საკომლო ფუძე ვენახისა და სახნავ-სათესი მიწისაგან შედგებოდა. ჩვეულებრივი მოვლენა იყო შინაური ფრინველის, ღორის, ერთი ან რამდენიმე სული საქონლის ყოლა და სხვ.

რუსული ოფიციალური დოკუმენტები სურათს ისე წარმოაჩენენ, თითქოს რეფორმის შემდგომ პერიოდშიც კი იშვიათად მოიძებნებოდა სარჩოთი წლიდან-წლამდე უზრუნველყოფილი გლქი, თუმცა ქართულ მხატვრულ თუ მემუარულ ლიტერატურაში (ე. ნინოშვილი, დ. ყიფიანი და სხვ.) აღწერილია, რომ მეკომურ გლქს არსებობის საშუალებაც გააჩნდა და სტუმრის გამასპინძლებაც რიგიანად შეეძლო. სამწუხაროდ, ამ კატეგორიის გლქებს ბევრად აღემატებოდა რიცხვი ადამიანებისა, რომლებსაც სიდუხჭირე, მცირემიწიანობა და შიმშილის შიში აიძულებდა, უფრო შეძლებულ ოჯახს მოჯამაგირედ დადგომოდა, ქირაზე ევლო ან კიდევ გარე საშოვარზე გასულიყო და ცხოვრების სახსარი თავის საკუთარი ძალის გაყიდვით მოეპოვებინა. მოუსაგლიან წლებში გარე სამუშაოზე გასვლა მასობრივ ხასიათსაც ღებულობდა.

ქართველი გლქები მიეშურებოდნენ თბილსში, ბათუმში, ჭიათურაში, ოდესში, ბაქოსა და იმპერიის სხვა ქალაქებში, ეწეობდნენ ფაბრიკა-ქარხნებში, მუშაობდნენ მტვირთავებად, მეპურეებად, მზარეულებად და სხვ. დასაქმების ფართო ასპარეზი იყო ხე-ტყის მრეწველობა და საქართველოში ახლად დაწყებული სარკინიგზო ქსელის მშენებლობა.

ქალაქმა გლქს ფულის შექმნის მეტი საშუალება მისცა, მოთხოვნილება გაუზარდა, გემოვნება განუვითარა. საშოვარზე გასული პიროვნება უფრო გათვითცნობიერებული ხდებოდა, მაღლდებოდა მისი შეგნება და კულტურული დონე. გლქი თანდათან ქალაქის ჩვევებს ეუფლებოდა, თანასოფელთაგან არამარტო შეხედულებებით, გარეგნულადაც განსხვავდებოდა. სწორედ ამ წრემ წარმოშვა სოფლის რევოლუციონერი პროპაგანდისტები, რომელთა რიცხვი XX საუკუნის დამდეგიდან კიდევ უფრო გაიზარდა.

სხვა მრავალ პრობლემასთან ერთად ქართული სოფლის ერთ დიდ სატკივარს უგზოობა წარმოადგენდა. რუსეთის კავკასიურ ხელისუფლებას საქართველოში გზები თავდაპირველად მხარის სასაზღვრო მდებარეობის გამო გაჰყავდა. ცენტრალურ გზებს უმთავრესად სამხედრო-სტრატეგიული დანიშნულება ჰქონდა და ღორღითა და ხრემით იყო დაფარული, დანარჩენი — ყამირის გზები იყო. სოფლებს ერთმანეთთან ბილიკები და სამარხილე თუ საურმე გზები აკავშირებდა, მაგრამ ბევრ მათგანზე გაულა ჭირდა. ფრანგ მწერალს, ა. დიუმას მოთხრობილი აქვს, როგორი ძნელი იყო ამ გზებზე გადაადგილება მათი გაუმართაობის გამო. პარიზიდან ყულევში ტვირთის მოტანა უფრო იაფი ჯდებოდა, ვიდრე იმავე ტვირთის ყულევიდან თბილისში გადაზიდვა.

XIX საუკუნის შუახანებიდან მდგომარეობა უკეთესობისაკენ შეიცვალა. 1852 წელს სოხუმიდან ზუგდიდამდე გზა გააგანიერეს, 50-იან წლებში დაიწყო თბილისიდან კახეთში მიმავალი ძველი სატრანსპორტო გზის გაფართოება. გაიყვანეს მრავალი გზა, რომელიც საგუბერნიო ცენტრს ქუთაისს სამაზრო ქალაქებსა და დაბა-სოფლებთან აკავშირებდა. 80-იან წლებში გაყვანილ იქნა შოსე თბილისიდან თელავამდე, გაუმჯობესდა თბილისი - ახალქალაქის და ბორჯომ-ახალციხის გზები. 1895 წლისათვის დასრულდა თბილისი - სიღნაღის შარაგზის მოკირწყვლა, შეკეთდა შიდა კახეთიდან ხევსურეთსა და საინგილოში მიმავალი გზები და სხვ. 70-იან წლებში რკინიგზის ხაზის გაყვანამ ახალი დასახლებები წარმოშვა, მრავალი ნასოფლარი ააღორძინა და ბევრი უკაცრიელი ადგილიც გამოაცოცხლა. სერიოზული ყურადღება მიექცა საზღვაო - სამდინარო ნაოსნობის განვითარებას, გაუმჯობესდა ნაოსნობა რიონსა და მტკვარზე.

საქართველოს მკვიდრთა თუ რუსული საოკუპაციო ჯარის ნაწილებისათვის მძიმე სენი იყო მალარია და სხვადასხვა ინფექციური დაავადებანი, რომლებიც დროდადრო ეპიდემიის სახით იფეთქებდა და დიდ მსხვერპლს იწვევდა (მაგალითად, შავი ჭირი 1811 წელს, ხოლერა 1830 და 1857 წლებში და სხვ.). მეურნალი და წმალი ყველგან ჭირდა. მოსახლეობა განსაცდელისაგან თავს ხალხური მედიცინის საშუალებებით იცავდა. სნეულთათვის დიდი შვება მოჰქონდა აგრეთვე საქვეყნოდ ცნობილი სახალხო ექიმების: თურმანიძეების, ბაჯიაშვილთა და სხვ. საგვარეულო სამკურნალო საშუალებებს.

XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან გამოჩნდნენ პროფესიონალი მედიკოსები, მაგრამ მათი რიცხვი ჯერ კიდევ მცირე იყო. ერთი ექიმი ხშირად რამდენიმე დასახლებულ პუნქტს ემსახურებოდა. ბედნიერი იყო სოფელი, რომელშიც მეურნალი ცხოვრობდა, თუმცა ჰიპოკრატეს ერთგული მსახურნი მხოლოდ თანასოფლელებს როდი ედგნენ იმედად, — გასაჭირში ჩაუარდნილთა მისაშველებლად ექიმი მზად იყო, ათეულობით კილომეტრიც კი გაეგლო ცხენით თუ ფეხით ხალხის გამორჩეული ნდობითა და პატივისცემით სარგებლობდნენ სამაზრო ქალაქებსა თუ დაბა-სოფლებში მოღვაწე ქართველი ექიმები დიმიტრი ნაზარიშვილი, გიორგი კახიანი, აბგარ ფანიაშვილი, გიორგი ტარსაიძე, პოლიკარპე ჩხიკვიშვილი, დიმიტრი ერისთავი, ტიტე ქიქოძე და სხვ.

სოფლური ყოფა წარმოდგენილი იყო მწვერილმანე ვაჭრების გარეშე. ამ ხელობას უფრო ებრაელები ეტანებოდნენ. მწვერილმანის მხარზე გადაკიდებული ჩანთა ათასგვარ საქონელს იტევდა, რომელსაც

გლეხები ფრინველის, ყველის, კვერცხის სანაცვლოდ, ნაღდ ფულზე ან ნისიად იძენდნენ. მერე და მერე სოფლებში კომერციული დუქნებიცა და მაღაზიებიც გაჩნდა, რამაც პროდუქციის შექმნა მნიშვნელოვნად გააიოლა, თუმცა დუქნის მფლობელთა უმეტესობა ისეთი გაიმეორა აღმოჩნდა, რომ ქართველი ხალხის ცნობიერებაში ტერმინი „მედუქნე“ ძველშის სახელთან გაიგვდა და არა წესიერ და ნამუსიან კომერსანტთან.

XIX საუკუნის პირველი მესამედის საქართველოში სოფლის მეურნეობის განვითარებისათვის, ხანგრძლივი ომიანობისა და აჯანყებების გამო, ნორმალური პირობები არ არსებულა. ამ მხრივ დადებითი ძვრები მხოლოდ 40-იანი წლებიდან შეინიშნება. მშვიდობიანობის დამყარებამ კოლონიური რეჟიმის პირობებშიც კი სამეურნეო ცხოვრების გამოცოცხლება გამოიწვია, მეტი აქტიურობა დაეტყო მწარმოებელ ფენას, გაიზარდა მისი დაინტერესება შრომითი საქმიანობითა და სხვ.

მეურნეობის ტრადიციული დარგებიდან ახალი აღმავლობა განიცადა მემარცვლეობამ, გადიდა ნათესების ფართობი, ზორბლისა და სიმინდის წარმოებამ სასაქონლო ხასიათი შეიძინა. სამხრეთ კავკასია უკვე საკუთარი პურით ამარაგებდა აქ დისლოცირებულ რუსეთის მრავალათასიან არმიას, ზორბლის ნაწილი საზღვარგარეთაც იყიდებოდა. 60-ანი წლებისათვის საქართველოდან უცხოეთში გაჰქონდათ 1 მილიონ ფუტამდე, ხოლო 90-იან წლებში 6 მილიონ ფუტზე მეტი სიმინდი. ქართული სიმინდის უცხოელი მომხმარებელი იყვნენ ოსმალეთი, ინგლისი, შოტლანდია და ირლანდია.

დაწინაურდა მვენახეობა, მეღვინეობა, რომელთა უმთავრეს კერას კახეთი წარმოადგენდა. ღვინის წარმოებას ფართოდ მისდევდნენ დასავლეთ საქართველოშიც. ქართული ღვინო ძირითადად ადგილობრივ ბაზარზე სადღებოდა, თუმცა იგი საკმაო ოდენობით გადიოდა საქართველოს ფარგლებს გარეთ და მოწონებითაც სარგებლობდა.

აუცილებელია აღინიშნოს, რომ, როცა XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან საქართველოში ვაზს სოკოვანი დაავადებისა და ფილოქსერის სახით გამანადგურებელი საფრთხე დაემუქრა, მეფის მთავრობამ საოცარი გულისხმიერება გამოიჩინა, საქმეში იმპერიის საუკეთესო სპეციალისტები ჩართო, რომელთა წყალობით ვაზის სამშობლო უვენახოდ დარჩენას გადაურჩა.

ზრდის ტემპი საგრძნობი იყო ინტენსიური მეურნეობის სხვა დარგებშიც, კერძოდ: მნიშვნელოვნად ამაღლდა მქილეობა, აბრეშუმის პარკის, თამბაქოს, ბამბის სასაქონლო წარმოება და სხვ.

1845 წელს საქართველოში ჩინეთიდან პირველად შემოიტანეს ჩაის თესლი. ახალმა კულტურამ კარგად იხარა დასავლეთ საქართველოს სუბტროპიკულ ზოლში. მალე აფხაზეთის, გურიის, სამეგრელოსა და მოგვიანებით აჭარის სოფლებში გაშენებულ იქნა ჩაის მოზრდილი პლანტაციები.

მთის მოსახლეობა მეტ ყურადღებას უთმობდა მეცხოველეობის განვითარებას, გაიზარდა ცხვრისა და რქოსანი პირუტყვის ოდენობა, გაფართოვდა რძით, ყველით, ხორცით, მატყლითა თუ ტყავით ვაჭრობა და სხვ. საერთოდ, ერთობ გაცხოველდა და მასშტაბური გახდა ადებ-მიცემობა.

XIX საუკუნის პირველ ნახევარში საქართველოს ძირითად კომერციულ პუნქტებს წარმოადგენდნენ თბილისი, ქუთაისი და ყულევი. განთქმული იყო ალავერდის ბაზრობა კახეთში, ზონის, ჩხარის, საჩხერის, ონისა თუ სენაკის ბაზრობები დასავლეთ საქართველოში და სხვ. საქონელბრუნვის თვალსაზრისით შემდგომში დიდი მნიშვნელობა შეიძინეს საპორტო ქალაქებმა ფოთმა და ბათუმმა.

საქართველოს დაპყრობის შემდეგ რუსეთმა კარგა ხანს ვერ შეძლო აქაური ბაზრის საქონლით უზრუნველყოფა. პირველი მოხმარებისა და ბევრი სხვა პროდუქცია კვლავინდებურად ირან-ოსმალეთიდან შემოჰქონდათ. 1853 წლამდე, ვიდრე ერთიანი ფულადი სისტემა დამკვიდრდებოდა, ფულის ნიშნებიც სხვადასხვანაირი იყო. მიუხედავად ამისა, მთავრობის ღონისძიებებმა (შინაფეოდალური საბაჟოების ლიკვიდაცია, სავაჭრო-საქარავნო გზებზე უსაფრთხოების დაცვა და სხვ.) ხელი შეუწყო როგორც საშინაო, ისე საგარეო ვაჭრობის განვითარებას. განსაკუთრებით დადებითი როლი შეასრულა 1822-1831 წლებში მოქმედმა „შელაგათიანმა ტარიფმა“, რომელიც ევროპული ნაწარმის დაბალი ბაჟით შემოტანასა და თავისუფალ ტრანზიტს ითვალისწინებდა. საქართველოს ხელსაყრელი შანსი გაუჩნდა, აქტიურად ჩაბმულიყო მსოფლიო ვაჭრობის ორბიტაში, ამასთან, ქვეყანას ევროპისა და აზიის დამაკავშირებელი ბუნებრივი ხიდის ფუნქციაც უბრუნდებოდა, რაც ბიზანტიის დაცემის შემდგომ მრავალი საუკუნის განმავლობაში მას დაკარგული ჰქონდა.

ადგილობრივი ვაჭრები ჯერ კიდევ მცირე კაპიტალს ფლობდნენ, ისინი არც დასავლური ადებ-მიცემობის პრაქტიკული ცოდნით გამოირჩეოდნენ, მაგრამ პროდუქციის შესაძენად მაინც მიემგზავრებოდნენ გერმანიის, ავსტრიისა თუ საფრანგეთის ქალაქებში. აღსანიშნავია, რომ ქართველთა შორის ვაჭრობა ძველთაგანვე, რატომღაც, დასაძრახ ხელობად იყო მიჩნეული. კომერციულ საქმიანობას ჩვენში უმთავრესად სომეხი და ებრაელი ერის წარმომადგენლები მისდევდნენ. მაგრამ XIX საუკუნის სოციალურ-ეკონომიკურმა სიანხლებმა ვითარება ამ მხრივაც შეცვალა. ვაჭრობაში ჩაბმას ახლა ხელმოკლე აზნაურებიც აღარ თავიკობდნენ. მომრავლდნენ გლეხთა წრიდან გამოსული ისეთი შეძლებული კომერსანტები, როგორებიც იყვნენ: დათა და როსტომ ჭედები, ძმები პაჭკორიები, ბეჟან და მიხეილ ქავთარაძეები, მამუკა, გრიგოლ

და იაკობ ნიკოლაძეები, გიგო თოფურია და სხვ. ამ და სხვა დიდგვართა მიერ შემოზიდული საქონლის ნაწილი საქართველოსა და სამხრეთ კავკასიის ბაზარს ავსებდა, ნაწილი კი სპარსეთში გაჰქონდათ.

სატრანზიტო ვაჭრობას მნიშვნელოვანი მოგება მოჰქონდა საქართველოს კომერსანტებისათვის. მზადდებოდა პირობები სავაჭრო კაპიტალის წარმოებაში დასაბანდებლად, რაც ბურჟუაზიული ურთიერთობის ჩვეულებრივი პროცესი იყო დასავლეთის სახელმწიფოებში, მაგრამ საქართველო არ ყოფილა თავისუფალი ქვეყანა და მისი განვითარების მოდელს არა თვითონ, არამედ მეტროპოლია განსაზღვრავდა. მეფის მთავრობის გეგმაში კი ნაკლებად შედიოდა განაპირა მხარეთა სამრეწველო აღმავლობაზე ზრუნვა, ამიტომ იგი არა ქართული, არამედ საკუთარი — რუსული ბურჟუაზიის მფარველობის გზას დაადგა.

30-იანი წლების დამდეგიდან რუსეთმა კურსი საქართველოს ეკონომიკური ათვისებისაკენ აიღო. 1831 წელს ცარიზმმა შეღავათიანი სატრანზიტო ვაჭრობა გააუქმა და უპირატესობა კავკასიაში რუსული საქონლის ექსპორტს მიანიჭა. მალე დაწესებულ იქნა უცხოეთის ქვეყნებთან თავისუფალი ვაჭრობის „ამქრძალავი ტარიფი“, რამაც რუს ვაჭრებს კავკასიის მიმართულებით მწვანე შუქი აუწოთ. ამ დროიდან, არსებითად, გამოიკვეთა თვითმპყრობელობის კოლონიური პოლიტიკაც საქართველოს მიმართ ეკონომიკის სფეროში: საქართველოს იმპერიის ფაბრიკა-ქარხნების ნედლეულით მომარაგება ეკისრებოდა, თვითონ კი რუსული სამრეწველო პროდუქციის გამსაღებელი ბაზრის როლს უნდა დასჯერებოდა.

ვაჭრობის გამოცოცხლებამ სახე უცვალა ქართულ ქალაქებს, ხელი შეუწყო და დააჩქარა საქალაქო ცხოვრების განვითარება. სიახლე სხვებზე ადრე თბილისს დაეტყო, რომელიც არამარტო საქართველოს, არამედ მთელი კავკასიის პოლიტიკურ ცენტრად ჩამოყალიბდა.

XIX საუკუნის პირველ მეოთხედში თბილისს კვლავ აჩნდა ალა მაჰმად-ხანის შემოსევის კვალი. 1820 წელსაც კი ქალაქის ქუჩები ნანგრევებით ყოფილა საყვ. 40-იანი წლების დამდეგიდან იწყება ინტენსიური მშენებლობა როგორც გარეუბნებში, ისე კუკიაზე, ჩუღურეთში, ავლაბარში, ნავთლუხსა და სხვ. თბილისი აღმოსავლური ფეოდალური ქალაქიდან ევროპული ტიპის განვითარებულ ქალაქად გადაიქცა.

ამ დროისათვის ქუთაისის მხოლოდ ცენტრალური ნაწილი იყო მჭიდროდ დასახლებული, თანამედროვე ქალაქის სხვა მიდამოები ჯერ კიდევ სოფლებს ეკავათ. 1846 წელს ქუთაისის საგუბერნიო ცენტრად გამოცხადდა, რამაც ქალაქის ზრდა-განვითარება შესამჩნევად დააჩქარა. აღმავლობის გზას ადგენენ სამაზრო ქალაქებიც გორი, თელავი, სიღნაღი, ახალციხე, დუშეთი და სხვ. სწრაფად დაწინაურდა ფოთი და ბათუმი. მნიშვნელოვანი საკვანძო ფუნქციები დაეკისრათ სარკინიგზო პუნქტებს ხაშურს, ზესტაფონსა თუ სამტრედიას.

60-იანი წლების დამდეგისათვის ქალაქის მოსახლეობის რიცხვი სოფლის მოსახლეობის ზარჯზე გასამაგდა და 140 ათასს გადააჭარბა. ურბანიზაციის ტემპი კიდევ უფრო საგრძნობი იყო მომდევნო ათწლეულებში. გაიზარდა ქალაქების როლი და მნიშვნელობა ქვეყნის როგორც სამეურნეო, ისე კულტურულ ცხოვრებაში. შეიცვალა ქალაქის მკვიდრთა სოციალური შემადგენლობაც. XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან ნელ-ნელა დაირღვა ზღვარი წოდებათა შორის და განმსაზღვრელი ქალაქელი ქონებრივი მდგომარეობა და საქმიანობის ხასიათი გახდა. წარმოიშვნენ კაპიტალისტური საზოგადოების ახალი ფენები: ერთის მხრივ, საწარმოო საშუალებათა მფლობელები, რომლებიც ბურჟუაზიად მოინათლა და მეორე მხრივ, ნებით დაქირავებული მუშები, რომელთაც პროლეტარები ეწოდათ. მომრავლდა ვაჭართა და საშუალო მქარამეთა ე.წ. წვრილბურჟუაზიული ფენა, გაიზარდა მომსახურების სფეროში დასაქმებულ ადამიანთა რაოდენობა და სხვ.

თავიანთი პროფესიული საქმიანობის მიხედვით ვაჭრები გილდიებში, ხოლო ხელოსნები ამქართა კორპორაციულ ორგანიზაციებში იყვნენ გაერთიანებულნი. ზოგიერთ ქალაქში ერთი და იგივე ხელოსნის რამდენიმე ამქარიც არსებობდა, მცირე ქალაქებში კი ვაჭარ-ხელოსნები საერთო ამქარში ერთიანდებოდნენ. ამქრის მეთაურს უსტაბაში ერქვა, რომელსაც თვით ამქრის წევრები — ოსტატები და ქარგლები ირჩევდნენ. ქართული საქალაქო ცხოვრების ერთ-ერთი დამახასიათებელი ნიშანი იყო, რომ თითოეულ ამქარს ამა თუ იმ უბანში კვარტალი ან რიგი ჰქონდა და ადგილობრივი ბაზარი, ფაქტობრივად, ამქართა შორის ნაწილდებოდა. ხელოსანთა და ვაჭართა ამქრები სზავადსხვა გამოსაღებით ქალაქის მთელ მმართველობას ინახავდნენ, ზრუნავდნენ საზოგადო ნაგებობათა მშენებლობის, ქუჩების კეთილმოწყობისათვის და სხვ. თბილისის ხელოსანთა ცნობილი აჯანყების შემდგომ, 1867 წელს გამოცემული კანონით, ამქარი ოფიციალურად გაუქმდა, მაგრამ გარკვეული სახით იგი XX საუკუნის 20-ანი წლების დამდეგამდე მაინც არსებობდა.

ქალაქში გამოიჩნეოდა ცენტრალური — არისტოკრატიული და მდაბიოთა უბნები. მოსახლეობის ზედა ფენას ქალაქში თუ მის ირგვლივ ბაღები ჰქონდა გაშენებული, რაც შემოსავლის დამატებით წყაროს წარმოადგენდა.

საქალაქო ცხოვრებაში გამოიკვეთა ისეთი სოციალური ელემენტის როლი, როგორიც იყო მოქალაქე. მოქალაქეთა ფენა ჯერ კიდევ შუა საუკუნეების წიაღში წარმოიშვა, მაგრამ XIX საუკუნის 50-იანი წლებიდან იგი თვალსაჩინო და ანგარიშგასაწევ ძალად გადაიქცა. მოქალაქის წოდება და პრივილეგიები მემკვიდრეობით

გადაეცემოდა, თუმცა ქონებრივი თვალსაზრისით განირჩეოდნენ პირველხარისხოვანი, შეძლებული, მეორე და მესამე ხარისხის მოქალაქეები. პირველხარისხოვანი მოქალაქენი ამ დროიდან რუსეთში არსებულ საპატრიო მოქალაქის კატეგორიას გაუთანაბრეს. რამდენადაც თავადაზნაურობა ნივთიერად ღარიბდებოდა და ქვეითდებოდა, იმდენად მოქალაქეობა, როგორც წოდება, იზრდებოდა და ძლიერდებოდა. აღსანიშნავია ისიც, რომ თბილისის მოსახლეობის უდიდეს პროცენტს არაქართველნი, კერძოდ სომხები შეადგენდნენ. საუკუნეთა გასწვრივ მძიმე ძნელებდობის ჟამს, მტერთაგან შევიწროებული სომხები მუდამ პოულობდნენ თავშესაფარს საქართველოსა და მის დედაქალაქში. ახალ რეალობაში, როცა ქართველი ხალხი ცარიზმის წინააღმდეგ ეროვნული თავისუფლებისათვის ბრძოლით იყო დაკავებული, სომხები ეწეოდნენ სარფიან ვაჭრობას, მოხერხებულად იძენდნენ ადგილ-მამულს, აშენებდნენ სახლებს, აგროვებდნენ ფულსა და სხვ. ბატონყმობის გაუქმების შემდეგ მათ ხელი მიჰყვეს თავმოყრილი სიმდიდრის წარმოებაში დაბანდვას და სულ მალე მრეწველობის მთელ რიგ დარგებში გაბატონებული მდგომარეობა მოიპოვეს.

XIX საუკუნის დამდეგისათვის საქართველოს მრეწველობა არსებითად ხელოსნობით შემოიფარგლებოდა. ქართული ხელოსნური ნაწარმი (მაგალითად, ბულატის ხმალი, ოქროქსოვილი და სხვ.) ფართოდ იყო განთქმული და დიდი მოწონებით სარგებლობდა. ეს ნაწარმი ახლა მხოლოდ დაკვეთით კი აღარ მზადდებოდა, არამედ გამიზნული იყო ბაზარზე გასატანად.

ახალი დროის ერთი მნიშვნელოვანი სახელე წერილხელოსნური წარმოების შემცირებასა და ჯერ მანუფაქტურების, ხოლო შემდეგ მანქანური ინდუსტრიის მომძლავრებაში გამოიხატა. ასეთი იყო აღმავალი კაპიტალიზმის „ტექნიკური მხარე“ დასავლეთში და იგი ჩვენშიაც ასევე წარიმართებოდა, მაგრამ თვითმპყრობელობის პირობებში სამრეწველო „გადატრიალება“ მდორე „გადასვლის“ ხასიათი შეიძინა და ერთობ გაჭიანურდა. ამასთან, მსხვილი ინდუსტრიული წარმოება აქ მოკლებული იყო საკუთარ ეკონომიკურ ბაზას და ძირითადად უცხოურ კაპიტალს ეყრდნობოდა.

კიდევ უფრო თავისებურებით გამოირჩეოდა საქართველოში კაპიტალისტური ურთიერთობის ე.წ. საზოგადოებრივი მხარე. ჯერ ერთი, ქართულ სინამდვილეში თვით ბურჟუაზიული განვითარების დონე არ ყოფილა მაღალი და მეორეც, ეროვნული ბურჟუაზია, რომლის თვალსაჩინო წარმომადგენლები თითბზე ჩამოითვლებოდნენ (ძმები ზუბალაშვილები, დავით სარაჯიშვილი, აკაკი ზოშტარია და სხვ.), რაოდენობრივად და ქონებრივად დიდად ჩამორჩებოდა უცხოტომელ, განსაკუთრებით სომხური წარმომავლობის კაპიტალისტებს. თავისი სისუსტის გამო, განსხვავებით ევროპული ანალოგისაგან, ქართული ბურჟუაზია ვერ იქცა ერის მესვეურ ძალად. მან ვერ შეძლო, ჩანაცვლებოდა დაკინების გზაზე დამდგარ ფეოდალურ არისტოკრატიას და ვერც ქვეყნის განვითარების მესაჭეობა იტვირთა.

სპეციფიკური იყო ჩვენში მუშათა სოციალური მდგომარეობაც. სამრეწველო წარმოების გაფართოების კვალობაზე რეფორმის შემდგომ პერიოდში მუშათა ოდენობა შესამჩნევად გაიზარდა, მაგრამ რიცხობრივად იგი საქართველოს მოსახლეობის სრულად უმნიშვნელო ნაწილს—1,4%-ს არ აღემატებოდა (დაახლოებით 28—32 ათასი). ნებით დაქირავებულ მუშათა კატეგორიას გაკოტრებული წერილი ხელოსნები, ქარგლები და შეგირდები, ასევე სოფლიდან აყრილი და ქალაქს შეკედლებული უღარიბესი გლეხები ავსებდნენ. ეთნიკურად ქართველი ეროვნების მუშახელი ფრიად ჭარბობდა რუსეთიდან თუ ირან-თურქეთიდან შემოსულ მუშათა ერთობლიობას. ქართველი მუშების უმეტესობა ჯერ კიდევ მჭიდროდ იყო დაკავშირებული მიწასთან და მთლიანად არ მოწყვეტოდა სოფელს. ეს გარემოება თავისებურად აისახებოდა მუშათა ფსიქოლოგიაზე და მათ ცნობიერებასაც გარკვეულ დაღს ასვამდა. სოფლად თუნდაც ერთი ციდა მეურნეობის ფლობა ქართველ მუშას მესაკუთრის გრძნობით მსჭვალავდა და ამით ძირეულად განასხვავებდა მას ყოველგვარ ქონებას მოკლებული რუსი პროლეტარისაგან.

ამ ყაიდის ქართველი მუშები თითქმის ყველა მნიშვნელოვან საწარმოში იყვნენ დასაქმებული, მაგრამ მათი კონცენტრაცია უფრო სარკინიგზო მაგისტრალის მშენებლობაზე შეიმჩნეოდა.

სამზადისი რკინიგზის ხაზის გასაყვანად საქართველოში 60-იანი წლების შუა ხანებიდან დაიწყო თავდაპირველად აიგო და 1871 წელს გაიხსნა ფოთი - ყვირილას მონაკვეთი, ერთი წლის შემდეგ ფოთის პორტი რკინიგზით უკვე თბილისს დაუკავშირდა. მალე რკინიგზა ქუთაისის, ტყიბულის, ბორჯომისა თუ სხვა მიმართულებით დაისერა. დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ბათუმ-სამტრედიისა და ბაქო-თბილისის შემაერთებელი სარკინიგზო მაგისტრალის დასრულებას 1883 წლისათვის, რითაც რკინიგზის ხაზი შავი ზღვიდან კასპიის ზღვამდე გადაიჭიმა. სარკინიგზო მიმოსვლა დიდად გააადვილა სურამის ოთხკილომეტრიანმა გვირაბმა, რომელიც ლიხის ქედზე 1886-1890 წლებში იქნა გაჭრილი. რკინიგზამ, რომელსაც მეფის მთავრობა სულ სხვა დანიშნულებით აგებდა, ცარიზმისა და უნებურად ხელი შეუწყო ქვეყნის ცალკეულ კუთხეთა შეკავშირებას, მათ სამეურნეო აღმავლობას, ბიძგი მისცა მრეწველობის მთელი რიგი დარგების აღმოცენებასა და შემდგომ გაფართოებას.

საქართველოს სამრეწველო განვითარებას ნაწილობრივ სახაზინო დაკვეთები, უფრო კი ადგილობრივი ბაზრის მოთხოვნილება განაპირობებდა. ნედლეულის გადამამუშავებელი პირველი მოზრდილი საწარმოები ჩვენში ჯერ კიდევ XIX საუკუნის 20-30-იან წლებში ამოქმედდა. ასეთი იყო 1828 წელს თბილისში გახსნილი

აბრეშუმის ძაფსახვევი ფაბრიკა, რომელიც ფრანგმა ვაჭარმაჯაკასტელმა დააარსა, ზუბალიშვილისა და კომპანიის შაქრის ქარხანა თბილისში, თელავის ბამბის სართავი ფაბრიკა და სხვ. მალე მათ საპნის, მინის, ტყავის, ლითონ და თუჯსახმელი საწარმოები, ავეჯის, მაუდის, თამბაქოს ფაბრიკები, აგურის, კრამიტის, ხე-ტყის სახერხი ქარხნები შეემატა.

გამოცოცხლება დაეტყო სამთამადნო წარმოებას, რომლის ძირითად კერას ალავერდის, ახტალისა და შამბლულის სპილენძის საბადოები წარმოადგენდნენ. 40-იანი წლების განმავლობაში საფუძველი ეყრება სამიომო-პოეებით მრეწველობას, იწყება ტყიბულის ქვანახშირის საბადოთა დამუშავება, უფრო მოგვიანებით, 1879 წლიდან, აკაკი წერეთლის ინიციატივით, სათავე დაედო ჭიათურის მანგანუმის ამოღებას, ნავთლულში, ელდარისა და შირაქის ველებზე მოიპოვებდნენ ნავთობს და სხვ.

სწრაფად განვითარდა ახლად აღმოცენებული კვების მრეწველობა, მომრავლდა პურსაცხობი საწარმოები, თბილისში გაიხსნა მაკარონის ფაბრიკა. გერმანელი კოლონისტები აწარმოებდნენ საუკეთესო ხარისხის ბაყრაულ ლუდს. ფართოდ გაითქვა სახელი ევროპული განათლების მქონე ქიმიკოსისა და მეწარმის, დავით სარაჯიშვილის ქარხნებში დამზადებულმა ალკოჰოლურმა სასმელებმა — ქართულმა კონიაკმა და ლიქიორმა. სარაჯიშვილის ნაწარმი მისსავე თბილისის, მოსკოვის, პეტერბურგის, ვარშავისა თუ სხვა მაღაზიებში საღებოდ, პროდუქციის ნაწილი ინგლისში, გერმანიაში, ავსტრიაში და შვეიცარიაში იყიდებოდა.

ფაბრიკა-ქარხნები თითქმის საქართველოს ყველა კუთხეში ამოქმედდა, სახელდობრ: ქუთაისში, თელავში, გორში, სიღნაღში, ახალციხეში და სხვ. ქვეყნის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს სამრეწველო ცენტრად იქცა ქალაქი ბათუმი, რასაც დიდად შეუწყო ხელი ბაქოში ნავთის წარმოების სწრაფმა დაწინაურებამ. აზერბაიჯანული ნავთობის ექსპორტს საერთაშორისო ბაზარზე ძირითადად ბათუმის პორტი ემსახურებოდა. ჭიათურის მარგანეცი, რომელიც ამ ნედლეულის მსოფლიო ექსპორტის 54%-ს შეადგენდა, უცხოეთის პორტებში ფოთის ნავსადგურიდან გაჰქონდათ.

გაუმჯობესდა კავშირგაბმულობის სისტემა, საქართველო ტელეგრაფით დაუკავშირდა რუსეთის საიმპერიო ცენტრს, ხოლო 60—70-იან წლებში სატელეფონო კავშირი გაიბა თბილისს, ქუთაისს, ფოთს, თელავსა და სხვა სამაზრო ქალაქებს შორის. გაფართოვდა საფოსტო სადგურების ქსელი. თუ XIX საუკუნის 20-იანი წლების თბილისში ფოსტა კვირაში ერთხელ მოდიოდა და პეტერბურგიდან გამოგზავნილი კორესპოდენცია აქ 25 დღის, ხოლო ეროპის დედაქალაქებიდან 50-55 დღის შემდეგ აღწევდა, მომდევნო ათწლეულებში მომსახურება მნიშვნელოვნად გამოკეთდა. 1893 წელს მუშაობა დაიწყო ტელეფონმა. მალე ეს სიახლე ქუთაისში, ბათუმში, მრავალ სხვა ქალაქსა თუ დაბაში დაინერგა. საუკუნის ბოლოსათვის აბონენტთა რაოდენობის მიხედვით თბილისს იმპერიაში მესამე ადგილი ეკავა პეტერბურგის, მოსკოვის, კიევისა და ხარკოვის შემდეგ.

საქართველოში გაჩნდა პირველი სამკურნალო დაწესებულებებიც. 1808 წელს თბილისში გაიხსნა სამხედრო პოსპიტალი, 1820 წელს აიგო ქალაქის საავადმყოფო, 1868 წელს მწყობრში ჩადგა მიხეილის სახელობის საავადმყოფო და სხვ. მოსახლეობის სამედიცინო დახმარება საგრძნობლად წასწია წინ ასევე 1864 წელს თბილისში კავკასიის ექიმთა საზოგადოების დაარსებამ.

XIX საუკუნის პირველ ნახევარში თბილისში ჯერ კიდევ არ იყო წყალმომარაგების სისტემა და ქალაქს წყლით თელუხები — წყლის მზიდავები უზრუნველყოფდნენ. 60-იანი წლებიდან თანდათან უმჯობესდებოდა საქალაქო მეურნეობა. მეტი ყურადღება მიექცა ქალაქის კეთილმოწყობას და გარეგნული იერსახის მოწესრიგებას. აიგო ქვის ორ და სამსართულიანი სახლები, ახალი ხიდები, გაფართოვდა ძველი ქუჩაბანდები. 1861 წელს აშენდა თბილისის პირველი წყალსადენი, ხოლო 1887 წელს მეორე — ავჭალის წყალსადენი. დაიწყო საკანალიზაციო ნაგებობათა მშენებლობა, გამრავალფეროვნდა სატრანსპორტო საშუალებები. გავრცელდა ჰპოვა რუსულ-ევროპული ტიპის ტრანსპორტის ისეთმა სახეობებმა, როგორც იყო „დროშკა“, ეტლი, ფურგონი, 80-იანი წლებიდან თბილისში იყენებდნენ ცხენის რკინიგზას („კონკა“) და სხვ.

შესამჩნევად გაიზარდა კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებათა რიცხვი. ამ მხრივ უფრო მეტად თბილისი გამოირჩეოდა. აქ ჯერ იტალიური ოპერის, შემდეგ რუსული დრამის თეატრები დაარსდა, რომლებსაც 50-იანი წლების დამდეგიდან აღდგენილი ქართული თეატრი შეემატა. გამოდიოდა ჟურნალები და გაზეთები, იბეჭდებოდა წიგნები, დაფუძნდა ბიბლიოთეკა, მუზეუმი, ეწყობოდა გასართობი ღონისძიებანი. 1872 წელს თბილისში გაიხსნა იმპერატორ ალექსანდრე II-ის სახელობის ბაღი და სხვ.

თბილისის ლიტერატურულ სალონებში არცთუ იშვიათად გაიგონებდით ფრანგულ ენას. არისტოკრატიულ ოჯახებში საგანგებოდ ჩამოჰყავდათ ფრანგი თუ გერმანელი გუვერნიორები. XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან ძველი საოჯახო სალონები ადგილს უთმობენ სათავადაზნაურო, ოფიცერთა და სხვა კლუბებს.

ბატონყმობის გაუქმებამ მნიშვნელოვანი ცვლილებები შეიტანა საქართველოს სოციალურ ცხოვრებაშიც, თუმცა მოსახლეობის წოდებრივი დაყოფის პრინციპი არ გაუქმებულა. ძირითად საზოგადოებრივ კლასებად

კვლავ თავდაზნაურობა და გლეხობა რჩებოდა, მიუხედავად იმისა, რომ ორივე მათგანი დიდ ქონებრივ დიფერენციაციას განიცდიდა და კაპიტალიზმის განვითარების პარალელურად, არსებითად, მათივე წიაღიდან წარმოიშვებოდა ახალი სოციალური ფენები — ბურჟუაზია და პროლეტარიატი.

სოციალური გათიშულობა და წოდებათა შორის ხიდანატეხილობა კოლონიურ უღელთან ერთად დიდად აბრკოლებდა ქართველთა ეროვნულ ერთიანობას. ილია ჭავჭავაძის სიტყვით, „თავად აზნაური სძულდა, აზნაურს თავადი, გლეხს ორივე“. ამ ტრადიციულ წინააღმდეგობას რეფორმის შემდგომ ხანებში კიდევ ერთი დაპირისპირება დაემატა, — ამჯერად მეწარმეებსა და მუშებს შორის და არც გამდიდრებულ ყოფილ გლეხთა ურთიერთობა ყოფილა მშვიდი სოფლად თავისთავად გუშინდელ თანამომხმეებთან. მოწინავე ქართველი მოღვაწეები ცდილობდნენ, შეენელებინათ სოციალური უთანასწორობის სიმძაფრე, თუმცა საუკუნის ბოლოსათვის გამოჩნდა ახალი პლიტიკური ძალა — სოციალ-დემოკრატია, რომელმაც საპირისპირო მიმართულებით იწყო მოქმედება და ხსენებული პრობლემის გადაჭრა კლასობრივი ბრძოლის გაღრმავებითა და რევოლუციის გზით დააპირა.

საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ვითარება XIX საუკუნის 80—90-იანი წლების საქართველოში

60—70 იან წლებში რუსეთში განხორციელებული ლიბერალური რეფორმები ქვეყანას ბურჟუაზიული განვითარების გზას უხსნიდა. იმპერიის ჩაგრული ხალხები, კერძოდ ქართველობა მთელი არსებით ესწრაფოდა ამ მნიშვნელოვანი გარდაქმნების საკუთარ მხარეში გატარებას, მაგრამ რადიკალური ცვლილებებისათვის თვით მეტროპოლია არ აღმოჩნდა მზად. რუსეთის საზოგადოების დიდი ნაწილი, მათ შორის რევოლუციური წრეები („ნაროდნაია ვოლია“ და სხვ.) ეჭვით უცქერდნენ ალექსანდრე მეორის რეფორმატორულ საქმიანობას. ტერორისტულმა ჯგუფებმა „ხელმწიფე განმათავისუფლებელზე“ რამდენიმე თავდასხმა მოაწვეს, 1881 წლის 1 მარტს კი ნაროდოვოლცებმა ათვალწუნებული იმპერატორი სიცოცხლეს გამოასალმეს.

ამ ამბავს საქართველოშიც სიხარულით შეხვდნენ. ალფორიული ხასიათის ლექსში აკაკი წერეთელმა რუსეთის მონარქის მკვლელობა გაზაფხულის მაუწყებელი მერცხლის შემოფრენად აღიქვა და მიიჩნია, რომ მომავალი, — ცარიზმის დამხობა და ეროვნული თავისუფლება — ახლოს იყო. თუმცა, ნამდვილი „გაზაფხულის“ დადგომას ჯერ კიდევ ბევრი უკლდა.

საიმპერიო ტანტზე მოკლული მეფის შვილი — ალექსანდრე მესამე ავიდა. მან სასწრაფოდ შეაჩერა მიმდინარე გარდაქმნების პროცესი, რომელიც „საბედისწერო შეცდომად“ გამოაცხადა და გეზი თვითმპყრობელობის განმტკიცებისაკენ აიღო. ქვეყანაში სამხედრო-პოლიტიკური რუკიმი გაბატონდა. დაიწყო პოლიტიკური რეაქცია. ხელისუფლებამ მიზნად დაისახა ორი „ბოროტი“ ძალის დათრგუნვა: 1. რევოლუციური ორგანიზაციების განადგურება და 2. განაპირა ქვეყნებში ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის აღმოფხვრა.

შეკვეცილ იქნა პოლონეთისა და ფინეთის ისედაც მოჩვენებითი სუვერენობა, ხმარებიდან ამოიღეს პოლიტიკური ცნებები უკრაინა, ბელორუსია, საქართველო და სხვ. ფართო გასაქანი მიეცა დიდმპყრობელურ შოვინიზმს, გამძაფრდა კოლონიური ჩაგვრა. ცარიზმი იმპერიის სრული რუსიფიკაციის გზას დაადგა.

ახალმა იმპერატორმა მოუთმენლად მიიჩნია კავკასიის ადმინისტრაციული ავტონომიაც კი და 1882 წელს მეფისნაცვლის თანამდებობის გაუქმებისა და მთავარმართებლობის აღდგენის ბრძანება გამოსცა. მხარის მმართველობის სისტემა ძირეულად შეიცვალა. აქაური გუბერნიები უშუალოდ საიმპერიო ცენტრს დაუქვემდებარეს. კვლავ შემოდებულ იქნა გენერალ-გუბერნატორთა თანამდებობანი, მაზრები და ქალაქები საპოლიციო უბნებად დაჰყვეს, რომელთაც ბოქაულები განაგებდნენ. განსაკუთრებით გაძლიერდა კონტროლი მოსახლეობის კეთილსაიმედობაზე, გამკაცრდა ცენზურა.

მთავარმართებელს უფლება მიეცა, სასამართლო დადგენილების გარეშე, მხარიდან ხუთი წლის ვადით გაესახლებინა ნებისმიერი საეჭვო პირი. გენერალ-გუბერნატორებს საკუთარი შეხედულებისამებრ შეეძლოთ სამხედრო წესების გამოცხადება და წესრიგის დასაცავად შეიარაღებული ჯარის ნაწილების გამოყენება.

პოლიცია და ჟანდარმერია სდევნიდა, აპატიმრებდა, საპყრობილებებსა და კატორღაში გზავნიდა პროგრესული აზრის მატარებელ ადამიანებს. ჩვეულებრივ მოვლენად იქცა პოლიტიკურ ბრალდებულთა ადმინისტრაციული წესით დასჯა და სხვ.

კავკასიის მეფისნაცვალის მიხეილ ნიკოლოზის-ძე რომანოვი 1882 წლის დამდეგს რუსეთში გაიწვიეს. მთავარმართებლის პოსტზე დაინიშნა გენერალი დონდუკოვ-კორსაკოვი, რომელიც 1890 წელს თავადმა შერემეტიევმა შეცვალა, ამ უკანასკნელის ნაცვლად კი 1896 წელს თავადი გოლიცინი გამოიგზავნა. სამივე მათგანის მმართველობა ქართველი და სხვა კავკასიელი ეროვნების მცხოვრებთა მკვეთრი შევიწროებით

ადინიშნა. უკიდურესად შეიზღუდა სახელმწიფო და სასამართლო დაწესებულებებში ადგილობრივი კადრების მიღება. აქამდეც ბიუროკრატიული სახელისუფლო სტრუქტურები ხალხისათვის სრულიად დაიხშო, უცხო და მიუწვდომელი გახდა.

მასობრივი ხასიათი შეიძინა და გაფართოვდა საქართველოს კოლონიზაცია. იმ ვითარებაში, როცა ქართველი გლეხობა სრულ უმიწობას განიცდიდა, კავკასიის ადმინისტრაცია რუსეთის შორეული გუბერნიებიდან ჩამოსახლებულ ათასობით უცხოტომელს შავი ზღვის სანაპირო ზოლში საუკეთესო ადგილ-მამულს ურიგებდა და მყარად ამკვიდრებდა.

უფრო მძლავრი იყო იერიში ქართული კულტურის, ზოგადად სულიერების წინააღმდეგ. რუსიფიკატორებმა გამალებით შეუტყის ყველა იმ ბასტიონს, რომელიც ეროვნული იდეოლოგიის სიმტკიცეს განაპირობებდა. რეაქციის გამორჩეულ სამიზნედ იქცა ქართული სკოლა, ეკლესია, თეატრი, პრესა, მეტადრეკი ქართული ენა, — ფუძე და ბალავარი ეროვნული ცნობიერებისა.

თუ იმპერიის მასშტაბით რეაქციული კურსის მთავარი გამტარებლები სინოდის ობერ-პროკურორი კ. პობედონოსცევი, განათლების მინისტრი დ. ტოლსტოი, გაზეთ „მოსკოვსკიე ვედომოსტის“ რედაქტორი გ. კატკოვი იყვნენ, კავკასიის მთავარმართებელთა ძირითად საყრდენს სასწავლო ოლქის მზრუნველი კ. იანოვსკი და ეგზარქოსი პავლე წარმოადგენდნენ.

იანოვსკიმ თავისი მოღვაწეობა მზრუნველის პოსტზე სახალხო სკოლიდან ქართული ენის შევიწროება-განდევნით და სანაცვლოდ რუსულის შემოღებით დაიწყო. სკოლაში ქართულ ენაზე არათუ სწავლება, არამედ ლაპარაკიც კი აიკრძალა.

ქართველ პედაგოგებს სამსახურიდან ითხოვდნენ და ქუჩაში ერეკებოდნენ. განათლების სფერო, არსებითად ასიმილირებულ იქნა. რეაქციონერმა მზრუნველმა ქართველი ხალხის ეროვნული მთლიანობის საზიანოდ, სამეგრელოს სკოლებში მეგრულ, სვანეთში სვანურ და აჭარაში თურქულ ენებზე სწავლების ცირკულარი გამოსცა. თავის ამ მოქმედებას იანოვსკი პედაგოგიური მოსაზრებით და იმის მომიზეზებით ამართლებდა, რომ, თითქოს, მეგრელები, აჭარლები და სვანები ქართველები არ იყვნენ და ცალკე ეროვნებებს წარმოადგენდნენ. ხელისუფლება ისეთ მნიშვნელობას ანიჭებდა ქართველი ერის გათიშვასა და დანაწევრებას, რომ საამისოდ დიდძალ სახსრებს გამოჰყოფდა და მათ ხარჯვას არ ერიდებოდა. პეტერბურგიდან საქართველოში სპეციალურად მოავლინეს მეცნიერებათა აკადემიის წარმომადგენელი პროფესორი გრენი, რომელსაც რუსული დამწერლობის საფუძველზე მეგრული ანბანის შექმნა დაეკისრა. ამ იდეას მხარი ზოგიერთმა ვაიქართველმაც დაუჭირა. ანბანი შეადგინეს და მეგრულ ენაზე საღვთო წიგნების თარგმნაც დაიწყო. მომდევნო ნაბიჯი სამეგრელოს ეკლესიებში ღვთისმსახურების მეგრულ ენაზე გადაყვანა უნდა ყოფილიყო, მაგრამ ადგილობრივმა სამღვდელოებამ, მთელმა პროგრესულმა საზოგადოებამ ხმა აღიმადლა და დაგმო ცარიზმის ეს მზაკვრული წამოწყება.

პრაქტიკულად გამოუყენებელი დარჩა რუსულის ბაზაზე შედგენილი სვანური ანბანიცა და სამრევლო სკოლებისთვის განკუთვნილი მეგრულ და სვანურ ენებზე გამოცემული პირველ-დაწყებითი სახელმძღვანელოებიც.

ქართველთა ერთობის განმტკიცების მიზნით ილია ჭავჭავაძე საგანგებოდ ეწვია ისტორიულ ეგრისს, მოიარა თითქმის მთელი კუთხე, ამხილა თვითმპყრობელობის ვერაგული გეგმა და წარმოთქვა ცნობილი სიტყვები: „სამეგრელოში მოყედი და საქართველო ვნახეო.“ მწერლის ეს ლაქონური ფრაზა ხატოვნად გამოხატავს საქართველოს მთლიანობისა და განუყოფლობის იდეას.

ქართველმა ინტელიგენციამ დროულად ამოიცნო ხელისუფლების მხრიდან მომდინარე საშიშროება და დაირაზმა მისგან თავდასაცავად. იანოვსკის ზრიკებს გაბედული პუბლიკაციებით ფარდა ახადეს ს. მესხმა, დ. ყიფიანმა, ი. გოგებაშვილმა, ი. ჭავჭავაძემ და სხვებმა.

მეფის მთავრობა ათასგვარ საშუალებას მიმართავდა ქართველი და აფხაზი ხალხების ურთიერთგაუცხოების, მათი საუკუნოვანი ერთობის დარღვევისა და გათიშვის მიზნით აფხაზეთში კოლონიზაციის გაძლიერებით, იმპერიული საეკლესიო პოლიტიკის განხორციელებითა თუ სხვა რუსიფიკატორული ღონისძიებებით თვითმპყრობელობა ესწრაფოდა, მოეწყოტა ეს კუთხე საქართველოსაგან და ექცია იგი რუსულ პროვინციად.

დედასამშობლოსაგან აჭარის, სამეგრელოს, სვანეთისა და აფხაზეთის ჩამოშორების ცდები ქართველი ხალხის შეუპოვარ წინააღმდეგობას წააწყდა. ეროვნული ინტერესების სადარაჯოზე მტკიცედ დადგა ქართული პერიოდული პრესა, რომელიც, სასტიკი ცენზურის მიუხედავად, საზოგადოებაში შეურიგებლობის, სიმხნეისა და იმედიანი მომავლის სულისკვეთებას აღვივებდა. კავკასიის რუსულ ადმინისტრაციას შეუძნეველი არ დარჩენია პროგრესული ჟურნალ-გაზეთების ამგვარი განწყობილება და მათ საპირისპიროდ ცენზურასთან ერთად სადამსჯელო ორგანოები — პოლიცია და ჟანდარმერიაც აამოქმედა. 1880 წელს აკრძალეს რუსულენოვანი გაზეთი „ობზორი“, რედაქტორი ნიკო ნიკოლაძე კი საქართველოდან გადაასახლეს. 1883 წელს აღკვეთეს გაზეთ „შრომის“ და ჟურნალ „იმედის“ გამოცემა. „მთავრობის საწინააღმდეგო მიმართულების გამო“ 1885 წელს დახურულ იქნა გაზეთი „დროებაც.“

თვითმპყრობელობა ებრძოდა და გასქანს არ აძლევდა ქართულ ბეჭდვით სიტყვას, მაგრამ მან ვერ გაბედა, გაეუქმებინა ისეთი მნიშვნელოვანი კულტურულ-საგანმანათლებლო კერა, როგორც თეატრი იყო. თეატრს მესვეურებდა ქართული დრამატული საზოგადოება, რომლის ძალისხმევით ხელოვნების ეს ტაძარი მძლავრ ეროვნულ ტრიბუნად გადაიქცა. რეაქციის მსახურნი ცდილობდნენ, ჩაეკლათ საზოგადოების ინტერესი თეატრისადმი, დაემცროთ მისი როლი ქართველი ხალხის სულიერ ცხოვრებაში, მაგრამ ვერას ხდებოდნენ. თეატრი მრავალრიცხოვან მაყურებელს იზიდავდა. განსაკუთრებული წარმატებით სარგებლობდნენ პატრიოტულ თემებზე შექმნილი სპექტაკლები (დ. ერისთავის მიერ ფრანგულიდან გადმოღებული „სამშობლო“, აკ. წერეთლის „პატარა კახი“ და სხვ.).

1882 წლის დამდეგს „მოსკოვსკიე ვედომოსტის“ რუსმა კორესპონდენტმა აბუჩად აიგდო „სამშობლოს“ წარმოდგენისას სცენაზე გამოტანილი ქართული დროშა, თვით რედაქტორმა კი ამ ბაირალს „ჩვარი“ უწოდა. ქართველმა საზოგადოებრიობამ დიდი გულისწყრომა გამოხატა მისი ეროვნული სიმბოლოს — დროშის შეურაცხოვის გამო. ილია ჭავჭავაძემ და აკაკი წერეთელმა საკადრისი პასუხი გასცეს გაზეთის ამ უხამს გამოხდომას.

რუსიფიკატორთა შეუწყობელ თავდასხმებს ვერც ქართული ეკლესია გადაურჩა. ვგზარქოსი პავლე, რომელიც ამ თანამდებობაზე 1881 წელს დაინიშნა, თვითმპყრობელური პოლიტიკის უერთგულესი მსახური იყო. მან თბილისის სასულიერო სემინარიაში აკრძალა ქართული ლიტერატურის სწავლება, მის გამგებლობაში შემავალი სასწავლებლებიდან გაათავისუფლა ქართველი ზედამხედველები და მასწავლებლები, რომლებიც რუსებით შეცვალა. კვლავ გრძელდებოდა ეკლესია-მონასტრების ქურდული ძარცვა, გაპქონდათ ძველი ხელნაწერები, ძვირფასი ხატები, ჯვრები და სხვ. რუს ვგზარქოსთა ხელში ეკლესიამ დაკარგა წინანდელი მიწიძველობა, დაკინდა მისი ავტორიტეტი და მრევლის გარკვეულმა ნაწილმა ზურგი აქცია სარწმუნოებას.

ვგზარქოსი ერთ-ერთ მთავარ როლს ასრულებდა ცარიზმის მუხანათურ დონისძიებებში, რომლებიც მიზნად ისახავდა საქართველოსაგან მისი ღვიძლი კუთხის — აფხაზეთის ჩამოცილებას, ქართველებსა და აფხაზებს შორის არსებული ისტორიული ერთობის დარღვევას, შურისა და მტრობის ჩამოაგდებას. ამ შორს გამიზნული გეგმის ნაწილი იყო 1885 წელს აფხაზეთის ცალკე ეპარქიად გამოყოფა, ოდნავ მოგვიანებით კი აფხაზეთ-სამურზაყანოს ეკლესიებში ქართულად წირვა-ლოცვის აკრძალვა.

ხელისუფლებისა და სინოდის ანტიქართულ საქმიანობას აფხაზეთში ენერგიულად დაუპირისპირდნენ იმერეთისა და გურია-სამეგრელოს მღვდელმთავრები გაბრიელი (ერისკაცობაში გერასიმე ქიქოძე) და ალექსანდრე (ოქროპირიძე), პატრიოტი მოღვაწეები თედო სახოკია, ნიკოლოზ თავდგირიძე და სხვები.

თავისი ქართველთმომხელეობის გამოსახატად ვგზარქოს პავლეს დამატებითი საბაბი მიეცა 1886 წლის გაზაფხულზე. იმხანად თბილისის სასულიერო სემინარიის ყოფილმა მოწაფემ იოსებ ლალიაშვილმა, უსამართლო მოპყრობისათვის, განგმირა ამ სასწავლებლის რექტორი, დეკანოზი ჩუღეცკი. მოკლული რექტორის დაკრძალვის დღეს, სინოდის ტაძარში გამოსვლისას პავლემ საჯაროდ დასწყევლა საქართველო და ქართველი ერი. ამ ფაქტმა უკიდურესად აღაშფოთა ქართველობა და დიდი მღვდლმთავრებმა გამოიწვია ერის შელახული ღირსების დაცვა დიმიტრი ყიფიანმა იტვირთა. მან საპროტესტო წერილი გაუგზავნა ვგზარქოსს და უღირს მწყემსმთავარს საქართველოს დატოვება მოსთხოვა.

მთავარმართებელმა დონდუკოვ-კორსაკოვმა 72 წლის დიმიტრი ყიფიანი სტავროპოლში გადაასახლა. მოხუც მოღვაწეს ესეც არ აკმარეს და მიგზავნილ მკვლელთა ხელით 1887 წლის 26 აგვისტოს სიცოცხლეც მოუსწრაფეს.

სამშობლოსათვის თავდადებული მამულიშვილი დიდი პატივით ჩამოასვენეს და მისი ნეშტი მთაწმინდას მიაბარეს. დიმიტრი ყიფიანის დაკრძალვა ქართველმა ხალხმა თვითმპყრობელობის საწინააღმდეგო მძლავრ დემონსტრაციად გადააქცია.

ხელისუფლების რეაქციულმა პოლიტიკამ საქართველოში ვერ შეანელა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა. პირიქით, კოლონიური ჩაგვრის გაძლიერებამ მისი ახალი აღმავლობა განაპირობა.

მოძრაობას 80-იან წლებშიც თურგდალეულები მეთაურობდნენ. მათ რიგებს ამ დროისათვის ალექსანდრე ყაზბეგის, ვაჟა-ფშაველას, ივანე მაჩაბლისა და სხვ. სახით ახალი თვალსაჩინო წევრები შეემატნენ. ყაზბეგი და ვაჟა მხატვრული სიტყვით, ივანე მაჩაბელი კი პუბლიცისტური კალმით ემსახურებოდა ეროვნული იდეალების განმტკიცებას. პატრიოტი მოღვაწეები არამარტო იდეურად უპირისპირდებოდნენ ცარიზმის კოლონიურ რეჟიმს, არამედ ცდილობდნენ, შეექმნათ და გაეფართოებინათ საგანმანათლებლო, კულტურული, სამეურნეო და სხვა დაწესებულებანი, ხელს უწყობდნენ ქართველი ხალხის სულიერი ძალების შემჭიდროებას, ეროვნულ კონსოლიდაციას, საზოგადოების ზნეობრივ გაჯანსაღებას, ქვეყნის ეკონომიკურ აღორძინებასა თუ პოლიტიკურ გააქტიურებას, მშობლიური ენის, ეროვნული ტრადიციების, კულტურული მემკვიდრეობის დაცვასა და განვითარებას.

ამ მხრივ აღსანიშნავია ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების, სათაუდაზნაურო-საადგილმამულო ბანკის, დრამატული საზოგადოების, წიგნის გამომცემელი ქართველი ამზანაგობისა და სხვ. მოღვაწეობა.

ქართული თვითმყოფადობის შენარჩუნებისათვის ბრძოლაში, ხალხის ეროვნული თვითშეგნების ამაღლებას, საზოგადოებრივი აზრის გაცხოველების, პატრიოტული შემაერთებისა და მებრძოლი სულისკვეთების გაღვივებაში ფასდაუდებელი ღვაწლი მიუძღვის ილია ჭავჭავაძის „ივერიას“, რომელიც „დროების“ დახურვის შემდეგ ყოველდღიურ გაზეთად გადაკეთდა. „ივერია“ ხანგრძლივი დროის განმავლობაში ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მესვეურთა ერთადერთი ორგანო იყო, რომელიც მთელი საქართველოს ფიქრსა და გულისთქმას გამოხატავდა. ცენზურის მძლავრობის პირობებშიც კი იგი ახერხებდა, საკადრისი პასუხი გაეცა ქართველი ერის ყველა ავისმოსურნესათვის, მართალი და იმედია სიტყვა ეთქვა ერთგული მკითხველისათვის.

XIX საუკუნის 80-იანი წლების ქართულ საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ სინამდვილეს ხალხოსნური (ნაროდნიკული) მოძრაობაც ავსებდა. ამ იდეოლოგიის სამშობლო რუსეთი იყო. აქაური ნაროდნიკები მ. ბაკუნინი, პ. ლავროვი, პ. ტკაჩოვი და სხვ. აღიარებდნენ, რომ რუსეთის განვითარების თვითმყოფადი გზა გაანჩია და იგი კაპიტალიზმის გვერდის ავლით სოციალიზმისაკენ მიემართება. საზოგადოებრივი პროგრესი, სოციალური თანასწორობა და სამართლიანობა თვითმპყრობელობის რევოლუციური დამხობით მიიღწევა. რევოლუცია ინტელიგენციის მოთავეებით გლჳობამ უნდა განახორციელოს. გლჳური თემი იქნება სოციალიზმის მთავარი დასაყრდენი.

ქართველ ხალხოსანთა დიდი ნაწილი (ივანე ჯაბაძარი, მიხეილ ჩიკოძე, გიორგი ზდანოვიჩი-მაიაშვილი, ალექსანდრე ციციშვილი და სხვ.) რუსეთში მოღვაწეობდა და ჩართული იყო პრაქტიკულ რევოლუციურ საქმიანობაში. რუს ნაროდნიკებთან ერთად ისინი გადიოდნენ ხალხში და ქადაგებდნენ გლჳურ რევოლუციას. მთავრობამ შეძლო აღმოეჩინა ნაროდნიკული ორგანიზაციები, რომელთა წევრები ხანგრძლივი პატიმრობით ან ციმბირში გადასახლებით დასაჯა.

ხალხოსნური იდეებით გატაცება საქართველოში 70-იან წლებში დაიწყო. საიდუმლო წრეები ჩამოყალიბდა თბილისში, გორში, ქუთაისში, თელავსა და ოზურგეთში. მოძრაობის ხელმძღვანელები და აქტიური მონაწილეები იყვნენ: ეგნატე იოსელიანი, ისიდორე ქიქოძე, მიხეილ ყიფიანი, სტეფანე ჭურლაშვილი და სხვ. ხალხოსანთა რიგებში არაერთი ქართველი მწერალი და პუბლიცისტი შედიოდა, კერძოდ: ანტონ ფურცელაძე, ნიკო ლომოური, სოფრომ მგალობლიშვილი, ნიკო ხიზანიშვილი (ურბნელი), ესტატე მჭედლიძე (ბოსლეველი), ზაქარია ჭიჭინაძე და სხვები.

რუს ნაროდნიკთა მსგავსად, ქართველი ხალხოსნებიც უსამართლო რეჳიმის დასამხობად იბრძოდნენ და საყოველთაო კეთილდღეობის იმედს ჯერ გლჳთა საერთო აჯანყებაზე, მერე კი მდამიო ხალხის განათლებასა და ეკონომიკურ გაძლიერებაზე ამყარებდნენ. ხალხოსნები სოფლის მშრომელ მოსახლეობაში ავრცელებდნენ საგანგებოდ ქართულად თარგმნილ რევოლუციური ხასიათის პოლიტიკურ თუ მხატვრულ ლიტერატურას, პროკლამაციებსა და სხვ., რომლებსაც სოფელ ტყვიავეში მოწყობილ არალეგალურ სტამბაში ბეჭდავდნენ.

ნაროდნიკული მოძრაობის უმთავრეს მიზანს გლჳთა სრული განთავისუფლება და სოციალისტური წყობილების დამყარება შეადგენდა. ხალხოსნები გლჳთა ფენებს არსებული რეალობის რევოლუციურად გარდაქმნის აუცილებლობაში არწმუნებდნენ და საამისოდ მათ დარაზმვას ლამობდნენ. მცირე გამონაკლისის გარდა, ქართველ გლჳეკაცობას მთავრობასთან იარაღით დაპირისპირების ენთუზიაზმი არ გამოუხატავს, სოფელმა, ფაქტობრივად, უარყო მიწისა და თავისუფლებისათვის ბრძოლის ნაროდნიკული თვალსაზრისი.

მიუხედავად იმისა, რომ „ტეტიათა მოტრფიანების“ (ასეც უწოდებდნენ ქართველ ხალხოსნებს) მოღვაწეობამ — „ხალხში სიარულმა“ და გლჳური ამბოხების პროპაგანდამ პრაქტიკული შედეგი ვერ პპოვა, ამ მოძრაობას ქართულ საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში უკვალოდ მინც არ ჩაუვლია. მას შემდეგ, რაც ჟანდარმერიამ აღმოაჩინა და გაანადგურა ხალხოსანთა ძირითადი ორგანიზაციები, მუშაობა ერთხანს მინელდა, თუმცა ოთხმოციანი წლების დამდეგიდან კვლავ გამოცოცხლდა და გარკვეულად სახეც იცვალა. ზოგმა ქართველმა ხალხოსანმა ისევ განაგრძო ფარული რევოლუციური საქმიანობა, უმრავლესობამ კი ხელი აიღო თვითმპყრობელობასთან ბრძოლის წინანდელ გზაზე და გლჳთა მდგომარეობის გაუმჯობესების მიზნით კულტურულ და საგანმანათლებლო ასპარეზზე გადაინაცვლა.

ლეგალურმა ხალხოსნებმა დააფუძნეს თავიანთი ბეჭდვითი ორგანოებიც: 1881-1883 წლებში ისინი ქუთაისში გამოსცემდნენ გაზეთ „შრომას“ (რედაქტორი დ. დადიანი), ხოლო თბილისში ჟურნალ „იმედს“ (რედაქტორი მ. გურგენიძე). მათი მესვეურები ესარჩლებოდნენ უნუგეშო ყოფაში დარჩენილ თანამემამულეებს, ილაშქრებდნენ ბატონყმური გადმონაშთების წინააღმდეგ და ესწრაფოდნენ მათ დაუყოვნებლივ აღმოფხვრას. „იმედის“ პუბლიცისტები არ იწყნარებდნენ წოდებათა შერიგებისა და თანამშრომლობის სამოციანელთა იდეოლოგიას, იწუნებდნენ მათ სხვა შეხედულებებს, ეკამათობდნენ „ივერიის“ ირგვლივ შემოკრებილ მოღვაწეებს. თუმცა, როდესაც ადმინისტრაციამ ხსენებული გამოცემები

უნდა აღემატათ, როცა რუსეთი რაიმე „საშინაო ან საგარეო მიზეზით დასუსტდებოდა,“ მანამდე კი მთავარი ყურადღება ხალხის გონებრივ განვითარებას, სუვერენული ცხოვრებისათვის ერის მოწოდებას უნდა დათმობოდა.

„თავისუფლების ლიგის“ იდეური მიმართულების ზუსტი განსაზღვრა ძნელდება, რადგან „ლიგას“ პრაქტიკული მუშაობის გაშლა არ დასცალდა. ჟანდარმერიამ მალევე მიაგნო მის კვალს და ორგანიზაციის საქმიანობა თითქმის ჩანასახშივე აღკვეთა.

XIX საუკუნის 90-იან წლებში საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ფრონტი კიდევ უფრო გაფართოვდა. სამოციანელთა თაობას სიტყვაკაზმული მწერლობის ნიჭიერი ოსტატები დავით კლდიაშვილი, ანასტასია ერისთავ-ხოშტარია, ნარონიკული მოძრაობის წიალიდან გამოსული კალმოსნები სოფრომ მგალობლიშვილი, ეკატერინე გაბაშვილი, შიო არაგვისპირელი და სხვები შეერთდნენ. მათთან ერთად „ივერიის“ გარშემო თურგდალეულთა ტრადიციებზე აღზრდილი ქართული კულტურის ახალგაზრდა წარმომადგენელთა ჯგუფიც შემოიკრიბა გიორგი ლასხიშვილის, ვასილ წერეთლის, ილია ნაკაშიძის, იაკობ ცინცაძის, გიორგი დეკანოზიშვილის, კიტა აბაშიძის, გიორგი ყურულისა და სხვ. შემადგენლობით, რომელთაც „ახალგაზრდა ივერიელებსაც“ უწოდებენ. ჯგუფის წევრები საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური განვითარების შესახებ რამდენადმე განსხვავებულ შეხედულებებს გამოთქვამდნენ. დააპირეს თურგდალეულთა პროგრამის კიდევ უფრო დაკონკრეტება და გაზეთის ამ მიმართულებით განახლება, მაგრამ ეს შეუძლებელი აღმოჩნდა. აღმინისტრაციამ 1896 წლის მაისში „ივერია“ დახურა და მისი გამოცემა 8 თვით შეაჩერა.

გ. ლასხიშვილმა, კ. აბაშიძემ, ი. ცინცაძემ და ზოგიერთმა სხვა ახალგაზრდა პუბლიცისტმა ჟურნალ „მოამბეში“ გადაინაცვლა, რომელიც 1894 წლიდან ალექსანდრე ჭყონიას რადაქტორობით გამოდიოდა.

„მოამბეში“ ქართული საზოგადოებრივი აზრი მნიშვნელოვნად გააცხოველა. ჟურნალი ლიტერატურული ორგანო იყო, თუმცა მისი ფურცლები სოციალური ჟღერადობის პუბლიცისტურ წერილებსაც ეთმობოდა. ახალი გამოცემის ირგვლივ დარაზმულ პატრიოტულ მოღვაწეთა შორის გამოირჩეოდა გიორგი მაიაშვილისა (ზდანოვიჩი) და იაკობ ფანცხავას ნაწერები, რომლებშიც დასაბუთებული იყო ქვეყნის კაპიტალისტური განვითარების აუცილებლობა, ეროვნული ბურჟუაზიის გაძლიერებისა და განმტკიცების საჭიროება და სხვ.

საუკუნის ბოლო ათწლეულის ქართული იდეური ცხოვრების თვალსაჩინო მოვლენა იყო გაზეთ „კვალის“ გამოსვლა. ამ ლიბერალური მიმართულების ორგანოს ოფიციალურად ანასტასია თუმანიშვილი რედაქტორობდა, ფაქტობრივად კი გიორგი წერეთელი ხელმძღვანელობდა. რედაქციამ სათანამშრომლოდ პროგრესული ქართველი ინტელიგენციის საუკეთესო ძალები მოიწვია. აკაკი წერეთლის, ვაჟა-ფშაველას, იაკობ გოგებაშვილისა და სხვ. გაზეთში მონაწილეობამ „კვალს“ მალე გაუთქვა სახელი და პოპულარობაც მოუპოვა. „კვალის“ მესვეურებმა წინა პლანზე წამოწიეს მრავალი საქვეყნო პრობლემა და მკითხველს მათი გადაჭრის მეცნიერულ ნააზრევზე დაფუძნებული გზები და საშუალებები შესთავაზეს.

„კვალი“ თავდაპირველად „ივერიის“ სულისკვეთებას არ ეწინააღმდეგებოდა, პირიქით, ეს გამოცემები რამდენადმე ერთმანეთს ავსებდა კიდევ. მაგრამ მას შემდეგ, რაც გიორგი წერეთელმა გაზეთში გზა გაუხსნა მარქსისტული მიმართულების ქართველ პუბლიცისტებს (ეგნატე ნინოშვილი, სილიბისტრო ჯიბლაძე, მიხა ცხაკაია და სხვ.) „კვალი“ „ივერიასთან“ პოლემიკაში ჩაერთო. კამათი სწავლა-აღზრდისა და განათლების პრობლემატიკაზე პაექრობით დაიწყო, მერე საქართველოში კლასთა ბრძოლისა თუ კაპიტალიზმის განვითარების საკითხებს გადაწვდა და ბოლოს მსოფლმხედველობრივ დაპირისპირებაში გადაიზარდა. 1898 წლიდან „კვალს“ მთლიანად მესამე დასელები დაეპატრონენ. მარქსიზმის მიმდევართა ეს ჯგუფი უარყოფდა ეროვნული საკითხის აქტუალობას და საქართველოში კოსმოპოლიტური სოციალ-დემოკრატიული იდეოლოგიის დამკვიდრებისათვის ილწვოდა. კლასთა ბრძოლისა თუ მსოფლიო პროლეტარული რევოლუციის იდეებს ახალი მიმდინარეობის წარმომადგენლები ძირითადად მუშათა წრეებში ავრცელებდნენ. სოციალ-დემოკრატი პროპაგანდისტები წიგნიერებას და პოლიტიკურ კულტურას მოკლებულ მუშებს მხარდაჭერისაკენ მოუწოდებდნენ და წარმატების შემთხვევაში მიწიერ სამოთხეს აღუთქვამდნენ. მთელ რიგ ობიექტურ გარემოებებთან ერთად, ამ სოციალური დემაგოგიით ახალი მიმდინარეობის მესვეურებმა მუშებზე საგრძნობი გავლენა მოიპოვეს.

სოციალ-დემოკრატებმა შეძლეს აქამდე მხოლოდ თავისი საარსებო მდგომარეობის გაუმჯობესებისათვის შემართული მუშათა კლასი პოლიტიკური ბრძოლის ველზე გამოეყვანათ. ამიერიდან მუშათა ეკონომიკურ მოთხოვნებს მძაფრი პოლიტიკური ლოზუნგები ჩაენაცვლა, მშრომელთა სტიქიურმა მდგეჯარებამ ორგანიზებული გაფიცვების, ხალხმრავალი დემონსტრაციებისა და ხელისუფლებასთან მკვეთრი დაპირისპირების ხასიათი შეიძინა. მუშათა მოძრაობის აღმავლობის პარალელურად XIX საუკუნის მიწურული ქართველი სოციალ-დემოკრატებისა და „ივერიის“ ბანაკში გაერთიანებულ ეროვნულ ძალთა მწვავე წინააღმდეგობით აღინიშნა. „ცხოვრების ფერისცვალება“ თავისებურად აისახებოდა საქართველოს

დახურა და ხალხოსნობამ დამოუკიდებელი იდეური მიმდინარეობის ელფერი დაჰკარგა, ამ მსოფლმხედველობის ერთგულ მიმდევართა ნაწილი სხვადასხვა საზოგადოებრივ დაჯგუფებაში გაერთიანდა, ნაწილი კი თურგდალეულთა ბანაკს მიეკედლა, რომელიც საქართველოში კვლავ გავლენიან პოლიტიკურ ძალად რჩებოდა.

ეროვნულ ძალთა აღიარებული ლიდერი ილია ჭავჭავაძე იყო. იგი განუხრელად ერთგულებდა და მისდევდა ჯერ კიდევ 60-იან წლებში არჩეულ საქართველოს თავისუფლების გზას. ილიას სჯეროდა, რომ ეროვნული თავისუფლება ერთი ხელის დაკერით ვერ მიიღწეოდა, ამიტომაც მიზნისკენ ნაბიჯ-ნაბიჯ სვლას, „დინჯ, დარბაისულ და შშვიდობიან მოქმედებას“ ამჯობინებდა. ილია ჭავჭავაძე და მისი თანამოსაგრენი ერს იმაზე მეტ პრაქტიკულ ამოცანას არ უსახავდნენ, რისი განხორციელებაც კონკრეტულ ვითრებაში იყო შესაძლებელი. სახელმწიფოებრივი სუვერენიტეტის პირველ საფეხურად გონიერმა მოღვაწემ 80-იან წლებში პოლიტიკური ავტონომია წამოაყენა, რომელსაც სხვა, უკეთეს პირობებში ქვეყნის დამოუკიდებლობის აღდგენა უნდა მოჰყოლოდა.

ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მესვეურთა ნამდვილი მიზანდასახულობა შეუმჩნეველი არ დარჩენია მეფის ხელისუფლებას. კავკასიის რუსული ადმინისტრაცია განსაკუთრებით მტრობდა ილია ჭავჭავაძეს, მასზე 1884 წლიდან პოლიციის ფარული მეთვალყურეობა იქნა დაწესებული. საყურადღებოა ისიც, რომ ცარიზმმა ქართველ საზოგადოებრიობას ნება არ დართო, 1897 წელს აღენიშნა ერის ღირსეული შვილის დაბადებიდან 60 წლის იუბილე.

მთავრობას არ დაუშლია და 1895 წელს თბილისში დიდი ზეიმით მოეწყო მსცოვანი პოეტის, რაფიელ ერისთავის საიუბილეო საღამო. უფრო ადრე, 1893 წელს უდიდეს საზოგადოებრივ მოვლენად იქცა განჯიდან ნიკოლზ ბარათაშვილის ნეშტის გადმოსვენება, რომელსაც საქართველოს ყველა კუთხის წარმომადგენლები დაესწრნენ.

თავისი მიზანდასახულობით ერთობ საგულისხმოა 1882 წელს მომხდარი ფაქტიც. ამ წელს თბილისში აღექსანდრე ბატონიშვილის ვაჟი, ერეკლე ბაგრატიონი გარდაიცვალა, — პიროვნება, რომელმაც, უარი თქვა იმპერიის სამსახურზე, არ მიეყიდა დამპყრობელთ და იცხოვრა თავისუფლებაწართმეული სამშობლოს ზეედრით, — შეჭირვებით, მაგრამ ღირსებით. ერეკლე ბაგრატიონი სიონიდან მცხეთას მეფური პატივით წაასვენეს, დაკრძალვის წინ კი ცხედრისათვის საიდუმლო მეფედკურთხევა გაუმართავთ. ამ პატრიოტული მანიფესტაციით ხალხი პატივს მიაგებდა თავის ზნეობრივ გმირს, მასთან ერთად ეროვნული თავისუფლების სიმბოლოდ მიჩნეულ აღექსანდრე ბატონიშვილსა და კარგა ხნის წინ დაკარგულ სახელმწიფოებრივ დამოუკიდებლობასაც.

ეროვნული ერთობის შთამბეჭდავი დემონსტრაცია იყო კრწანისის ომისა და მეფე ერეკლე მეორის გარდაცვალებიდან 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი ხალხმრავალი ღონისძიებები და სხვ. ყველაფერი ეს ცხადყოფდა, რომ ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა აღმაყალი გზით მიემართებოდა, ქართველი ხალხის მოქალაქეობრივი თვითშეგნება საგრძნობლად ამაღლდა და გაიზარდა.

საზოგადოებრიობის ცხოველი ინტერესი გამოიწვია 90-იან წლებში გაჩაღებულმა დისკუსიამ ილია ჭავჭავაძესა და ივანე მაჩაბელს შორის სათავადაზნაურო-საადგილმამულო ბანკის დანიშნულების თაობაზე. ეს ხანგრძლივი პაექრობაც, რომელიც ფართოდ შუქდებოდა პერიოდულ პრესაში, ქართველთა გონებრივი თვალსაწიერის გაფართოებაზე, ინტელექტუალური ცხოვრების აშკარა გააქტიურებაზე მიანიშნებდა. ამასვე მოწმობდა აზრთა სხვადასხვაობა ეკონომიკურ საკითხებზე, რომელმაც თავი იჩინა თურგდალეულთა წიაღში. კამათი სოციალურისა და ეროვნულის ურთიერთმიმართების, ეროვნული პროგრესის მეთაური ძალის განსაზღვრის შესახებ, ერთის მხრივ, ილია ჭავჭავაძესა და ნიკო ნიკოლაძეს, მეორე მხრივ ილია ჭავჭავაძესა და გიორგი წერეთელს შორის და სხვა.

90-იანი წლების დასაწყისის მნიშვნელოვანი სიახლე იყო საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოღვაწეობით სტუდენტ-ახალგაზრდობის ძალუმი დაინტერესება და მათი ჩაბმა რევოლუციურ მოძრაობაში. რუსეთისა თუ უკრაინის საუნივერსიტეტო ქალაქებში აღმოცენებული ქართველ სტუდენტთა სათვისტომოები აქამდე უფრო აკადემიური საქმიანობით შემოიფარგლებოდნენ, ახლა კი მათი მხერა ეროვნული და სოციალური თავისუფლების პრობლემებსაც გადაწვდა.

მოსკოვის, პეტერბურგის, კიევის, ხარკოვის, ოდესის, ვარშავის უნივერსიტეტებში მოსწავლე ქართველმა სტუდენტებმა ჩამოაყალიბეს ფარული წრეები, რომელთა გაერთიანების მიზნით, 1892 წელს ქუთაისში, ხოლო 1893 წელს თბილისში არალეგალური ყრილობები მოიწვიეს. დაფუძნდა ორგანიზაცია, რომელსაც „საქართველოს თავისუფლების ლიგა“ უწოდეს. „ლიგის“ წევრები იყვნენ: ანდრია და გიორგი დეკანოზიშვილები, მიხეილ ხელთუფლიშვილი, ვახტანგ ლამბაშიძე, თედო სახოკია, გიორგი გვაზავა, კიტა აბაშიძე, ნოე ჟორდანი, ფილიპე მაზარაძე და სხვ.

როგორც სახელწოდებიდან ჩანს, „ლიგის“ მიზანი საქართველოს განთავისუფლება იყო. ორგანიზაციის პროგრამიდან ირკვევა, რომ სტუდენტებს სამშობლოს დამოუკიდებლობა იმპერიის ჩაგრულ ერებთან შეკავშირებითა და ერთობლივი ძალისხმევით წარმოედგინათ. ახალგაზრდებს ბრძოლის დროში იმ მომენტში

ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობაზეც, მის წიაღში თავს იჩენდა იდეური გამიჯვნისა და ძალთა გადანაწილების მკაფიო ნიშნები.

მუშათა მოძრაობის დასაწყისი. მესამე დასი

XIX საუკუნის 90-იანი წლების დამდეგიდან საქართველოში გავრცელებას იწყებს ახალი იდეური მიმდინარეობა, რომელიც მარქსიზმის სახელწოდებითაა ცნობილი. ამ მოძღვრების ფუძემდებლები გერმანელი მოაზროვნენი, კარლ მარქსი და ფრიდრიხ ენგელსი იყვნენ. მათი შეხედულებანი ევროპის ქვეყნებში კაპიტალისტურ სინამდვილეზე დაკვირვებას, წინა ეპოქათა საზოგადოებრივი თუ მეცნიერული აზრის მიღწევების კრიტიკულ გადაამუშავებას დაეფუძნა. მარქსისტული თეორიის უმთავრესი პრინციპები ასე გამოითქმის: კაცობრიობის პროგრესული განვითარების საწინდარი კლასობრივი ბრძოლაა; ისტორიის ჭეშმარიტი შემოქმედია ხალხთა მასები; ჩაგვრასა და ექსპლუატაციას დაფუძნებული კაპიტალისტური სისტემა დასაღუპადაა განწირული, მისი შესაფლავე პროლეტარიატი იქნება, მაგრამ გამარჯვების მისაღწევად აუცილებელია მსოფლიოს მთელი მუშათა კლასის მჭიდრო შეკავშირება („პროლეტარებო ყველა ქვეყნისა, შეერთდით!“); კლასად ორგანიზებულმა პროლეტარიატმა მუშათა მოძრაობის სახელმძღვანელოდ საჭიროა შექმნას თავისი პოლიტიკური პარტია; სოციალური სამართლიანობისა და კეთილდღეობის — კომუნისტური წყობილების დამყარებისათვის პროლეტარიატი რევოლუციური გზით უნდა დაეუფლოს პოლიტიკურ ძალაუფლებას (პროლეტარიატის დიქტატურა).

მარქსიზმი უარყოფდა კერძო საკუთრებას, რელიგიური რწმენის საჭიროებას, ყოფიერებას ცნობიერების განსაზღვრელად მიიჩნევდა და სხვ. ერთი სიტყვით, ეს იყო რევოლუციური მსოფლმხედველობა, რომელიც მუშათა კლასის ბრძოლის იდეოლოგიად იქცა. აღსანიშნავია, რომ მარქსიზმის გარდა რუსეთსა და დასავლეთ ევროპაში აღმოცენდა მისგან რამდენადმე განსხვავებული სხვა სოციალისტური მიმდინარეობანიც (ნაროდნიკული სოციალიზმი, პროდონიზმი, ტრედუნიონიზმი, ანარქიზმი, ბლანკიზმი და სხვ.)

მართალია, ამ პერიოდისათვის საქართველოში საფაბრიკო-საქარხნო ინდუსტრია ფართოდ განვითარებული არ ყოფილა და არც მუშათა კლასის რიცხვი იყო დიდი (1897 წლის აღწერით, სამრეწველო საწარმოებში დასაქმებულ მუშათა ოდენობა 30 ათასს ძლივს აღწევდა), მაგრამ მძიმე ეკონომიკური და სოციალური პირობები ქართველ მუშებსაც აიძულებდათ, ეფიქრათ თავიანთი ინტერესების დაცვადად.

მუშათა პირველი პროტესტი მათ ეკონომიკურ მოთხოვნებში გამოიხატა, რაც თანდათან გაფიცვებში, დემონსტრაციებში და ადმინისტრაციასთან დაპირისპირების სხვა ფორმებში გადაიზარდა. ცალკეულ საწარმოებში ჩამოყალიბდა მუშათა და ხელოსანთა თვითგანვითარების წრეები, საკვირაო სკოლები, დაიწყეს ხელნაწერი ჟურნალების გამოცემა და სხვ.

მუშათა ამგვარი გააქტიურება ხელსაყრელ ნიადაგს ქმნიდა საქართველოში სოციალ-დემოკრატიული იდეების გასავრცელებლად. ახალი იდეოლოგია ჩვენში ორი — რუსეთისა და ევროპის გზით შემოდიოდა. რუსეთიდან იგი კავკასიაში გადმოსახლებულ თუ საგანგებოდ ჩამოსულ სოციალ-დემოკრატებს თ. აფანასიევს, ი. ლუზინს, გ. ფრანჩესკის, ო. კოგანსა და სხვებს შემოჰქონდათ, ევროპიდან კი სოციალისტური შეხედულებები საქართველოში საზღვარგარეთ მყოფი ქართველი ახალგაზრდების მეშვეობით აღწევდა. რუსული და დასავლეთ ევროპული სოციალ-დემოკრატიული მოძღვრებები ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდა და პირველის მიმდევრები მეორის გაშხიარებულთა თუ თანამგრძობთ უპირისპირდებოდნენ.

მარქსისტული ანუ სოციალ-დემოკრატიული მიმართულების პირველი ჯგუფი ქართულ სინამდვილეში მწერალ ეგნატე ნინოშვილის ირგვლივ შემოკრებილმა ახალგაზრდებმა შეადგინეს. ესენი იყვნენ: სილიბისტრო ჯიბლაძე, ისიდორე რამიშვილი, ნოე ჟორდანიას, კარლო ჩხეიძე, ვლადიმერ დარჩიაშვილი, მიხა ცხაკაია, ფილიპე მახარაძე და სხვ. მათ 1892 წელს ზესტაფონში, ხოლო 1893 წელს თბილისში გამართული შეკრებების შედეგად დააფუძნეს სოციალ-დემოკრატიული ორგანიზაცია, რომელსაც გიორგი წერეთელმა „მესამე დასი“ უწოდა. ამ პოლიტიკური გაერთიანების შექმნის შესახებ საზოგადოებას ოფიციალურად 1894 წლის 8 მაისს, ეგნატე ნინოშვილის დაკრძალვისას ეუწყა. გარდაცვლილ მწერალთან გამოსათხოვარ სიტყვებში ს. ჯიბლაძემ და ვ. დარჩიაშვილმა ე. ნინოშვილი დასის მეთაურად აღიარეს და თავიანთი მიზანდასახულობა ზოგად შტრიხებში გაამჟღავნეს.

მესამე დასის პროგრამული დებულებები ნოე ჟორდანიამ შეიმუშავა და ნაშრომში „ეკონომიკური წარმატება და ეროვნება“ ისინი შემდეგნაირად ჩამოაყალიბა: ადამიანის ცხოვრების დედა-ბოძი ეკონომიკური კეთილდღეობაა; კეთილდღეობის მოპოვების პირდაპირი იარაღია ბურჟუაზიული განვითარების შედეგად გაღარიბებული მოსახლეობის ნაწილის შეკავშირება; მოწინავე დასი ესწრაფვის მთელი ერისა და თითოეული პიროვნების თავისუფლებას. მომდევნო პუბლიკაციებში თავისი ნააზრევნი ნ. ჟორდანიამ მნიშვნელოვნად განავრცო. მას მიაჩნდა, რომ ძველი პატრიარქალური ურთიერთობები საქართველოშიც არსებითად კაპიტალისტურმა სინამდვილემ შეცვალა („ჩვენი ქვეყანა უკვე ჩადგა

მოქალაქეობრივ ხანაში“); ეროვნული განვითარება ნიშნავს ეკონომიკურ განვითარებას, რასაც თან მოსდევს პოლიტიკური ცვლილებები; ერი დასებად ნაწევრდება, მათ შორის კლასობრივი ბრძოლა მწვავედება. თუ მოწინავე ევროპაში ცვლილებათა ინიციატორი ბურჟუაზია იყო, ჩამორჩენილ ქვეყნებში ეს როლი „მუშა ხალხს“ ეკისრება და არა ინტელიგენციას. ეროვნულ პროგრესს კლასთა ბრძოლა განაპირობებს („წინსვლის დედა ძარღვი აქ არის დამარხული“) და სხვ.

აღსანიშნავია, რომ მესამე დასელებზე ადრე სოციალ-დემოკრატიულ იდეოლოგიასა და პირადად კარლ მარქსს ნიკო ნიკოლაძე გაეცნო. ჩვენს თანამემამულეს მარქსმა თანამშრომლობა და კავკასიაში მუშათა საერთაშორისო ორგანიზაციის — I ინტერნაციონალის წარმომადგენლობა სთხოვა. ნიკო ნიკოლაძემ მარქსისტული მოძღვრების საქართველოში გავრცელება ეროვნული თვალსაზრისით საზიანოდ მიიჩნია და შეთავაზებულ წინადადებზე უარი განაცხადა.

თავიანთი შეხედულებების პროპაგანდისათვის ქართველი მარქსისტები გაზეთ „კვალს“ იყენებდნენ, რომლის ფურცლები მათ გიორგი წერეთელმა დაუთმო.

1893—1897 წლები ნოე ჟორდანიამ ევროპაში გაატარა. იქაური ყოფა-ცხოვრების გაცნობამ იგი დაარწმუნა, რომ „ევროპის სოციალური სტრუქტურა ძალიან შორს იდგა საქართველოს სოციალური სტრუქტურისაგან“. სამშობლოში დაბრუნებულ მარქსისტს თავის წინანდელ თანამოაზრეთა და მუშათა წრეებშიც უფრო გავრცელებული რუსული სოციალ-დემოკრატიული იდეოლოგია დახვდა, რომელიც რევოლუციური გზით დიქტატურის დამყარებისაკენ მიიღებოდა, ეროვნულ საკითხს კი, როგორც კლასთა ბრძოლის შემწელებელ ფაქტორს, გვერდს უვლიდა და უარყოფდა.

საზოგადოებრივ ასპარეზზე გამოსვლისას მესამე დასელები აცხადებდნენ, რომ ისინი არა რომელიმე წოდების, არამედ მთელი ერის ინტერესებს გამოხატავდნენ, რაც ნაკლებად შეეფერება სინამდვილეს. ქართველ სოციალ-დემოკრატებს, წოდებათა განურჩევლად, მართლაც, ერის საერთო ინტერესების დაცვა რომ ეტვირთათ, ისინი ილია ჭავჭავაძის გვერდით, მისი ღრომის ქვეშ უნდა დამდგარიყვნენ, რადგან მთლიანი „ერის იდეოლოგი“ სწორედ ილია იყო (ვაჟა-ფშაველა). ნოე ჟორდანიას მოგონების თანახმად, ილია ჭავჭავაძეს კიდევაც უცდია მასთან თანამშრომლობა და ახალგაზრდა პუბლიცისტიისათვის „ივერიის“ რედაქტორობა შეუთავაზებია.

ნოე ჟორდანია გაემიჯნა ილიას, „ივერიის“ ნაცვლად იგი სათავეში ჩაუდგა „კვალს“, რომელიც 1898 წლის პირველი ნომრიდან მთლიანად ქართველი მარქსისტების ხელში გადავიდა და მათი ლეგალური ორგანო გახდა.

მესამე დასელები დაუპირისპირდნენ თურგაღლეულთა ეროვნულ მსოფლმხედველობას, დაგმეს წოდებათა შერიგება-თანამშრომლობის, ერის გამთლიანების თვალსაზრისი და ყოველგვარი წინსვლის საშუალებად კლასობრივი ბრძოლა გამოაცხადეს. მართალია, ნოე ჟორდანია არ უარყოფდა ილია ჭავჭავაძისა და მის თანამოაზრეთა დეაწლს ქართველი ერის წინაშე XIX საუკუნის სამოციანი წლებისათვის, დადებითად აფასებდა გაზეთ „დროების“ მოღვაწეობასაც, მაგრამ „ივერიას“ და მის ბანაკს ჩამორჩენილობასა და პროგრესის მტრობაში ადანაშაულებდა. „დღეს ჩვენს მწერლობაში „ივერიის“ წინამძღოლობით ყოველმხრივი რეაქციაა, რეაქცია აზრის, ზნეობის, მოქალაქეობის, ქართული სიტყვიერების“ — წერდა ნოე ჟორდანია და აცხადებდა, რომ ჩვენ ვებრძვით „ბნელეთის მოციქულის“ თავად ილია ჭავჭავაძის მიმართულებასო. არანაკლებ დაუნდობელი იყო პუბლიკაციები ფილიპე მახარაძისა, რომელიც ქართველ სამოციანელებს და განსაკუთრებით ილია ჭავჭავაძეს ფეოდალურ აზროვნებას საყვედურობდა, მარქსიზმის პოზიციიდან სხვა უსამართლო და შეურაცხყოფელ ბრალდებებს უყენებდა.

მესამე დასელები დაუფარავად ილაშქრებდნენ ეროვნული თანხმობის საზიანოდ, აღვივებდნენ სოციალურ შუღლსა და კლასობრივ წინააღმდეგობას, მოუწოდებდნენ ყველა იმ საზოგადოებრივ თუ პოლიტიკურ მიმდინარეობათა იდეური განადგურებისაკენ, რომელიც წინ ეღობებოდა საქართველოში სოციალ-დემოკრატიული შეხედულებების გავრცელებას.

მესამე დასს დიდი წვლილი მიუძღვის მუშა ხალხის გათვითცნობიერებაში, მათ შეკავშირებასა თუ პოლიტიკურად გაწაფვაში, მაგრამ ჩვენს ქვეყანაში მარქსისტული იდეოლოგიის დამკვიდრებამ, სოციალ-დემოკრატთა პრაქტიკულმა მოღვაწეობამ დიდად ავნო ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას, შეაფერხა ერის კონსოლიდაციის პროცესი, უკანა პლანზე გადასწია და გააჭიანურა ბრძოლა სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენისათვის.

ქართული კულტურა XIX საუკუნეში

ქართველი ერის როგორც მატერიალურმა, ისე სულიერმა კულტურამ XIX საუკუნეში მნიშვნელოვანი ცვლილება განიცადა. მიუხედავად დიდი განსაცდელისა, რაშიც ჩვენი ქვეყანა ცარიზმის კოლონიურმა ბატონობამ ჩააგდო, ქართველთა დიდმა და საუკეთესო ნაწილმა შეინარჩუნა მტკიცე ეროვნული